

“Een onderzoek naar het verval van maatschappelijke baten bij
herbestemming van gebouwd religieus vastgoed”

Afstudeerscriptie MRE 2016-2018

MSc. Ing. Maarten S. van der Meijde

Oktober 2018

ASRE

AMSTERDAM SCHOOL OF REAL ESTATE

MRE - Opleiding Jaargang 2016-2018

Amsterdam School of Real Estate

Jollemanhof 5, 1019 GW Amsterdam

Afstudeerbegeleiders

Begeleider: Drs. W.J. van der Post

Tweede lezer: Drs. A. Marquard

Auteur

MSc. Ing. Maarten S. van der Meijde

Voorwoord

Deze masterscriptie is een onderzoek dat is uitgevoerd voor de Master of Real Estate studie aan de Amsterdam School of Real Estate in Amsterdam. Deze scriptie is het resultaat van een periode van 8 maanden intensief onderzoek op het gebied van ontkerkelijking en naar de waarden die religieus erfgoed heeft.

Het onderzoek is met veel plezier uitgevoerd en heeft mij waardevolle inzichten opgeleverd. Zowel over de manier waarop onderzoek verricht moet worden als over de inhoudelijke aspecten; de waarden van religieus erfgoed in een periode van secularisatie in Nederland. Ik vertrouw erop dat mijn interpretaties van de literatuur en de resultaten van de interviews, bijdragen aan een beter begrip en inzicht op deze onderwerpen.

Op persoonlijk niveau was het uitvoeren van dit onderzoek naar ontkerkelijking en maatschappelijke waarden van religieus erfgoed een bijzondere kans en een leerzame ervaring. Ik zou graag van deze gelegenheid gebruik willen maken om mijn facultaire begeleider Drs. Wim J. van der Post te bedanken voor zijn waardevolle input, assistentie en ondersteuning tijdens deze spannende reis. Tevens wil ik de tweede lezer, dhr. Arthur Marquard bedanken.

Bovendien wil ik mijn dank uitspreken naar mijn vrouw en familie die moeite en energie hebben gestoken om mij te helpen tijdens mijn studie en dit onderzoek. Daarnaast wil ik graag alle betrokkenen en kerkgenootschappen bedanken die bereid zijn geweest geïnterviewd te worden en hun waardevolle kennis, ervaring en inzichten met mij te delen voor dit onderzoek.

Maarten van der Meijde

Amsterdam, oktober 2018

Management samenvatting

Dit kwalitatief en verkennend onderzoek tracht de maatschappelijke baten van religieus vastgoed bloot te leggen in een periode waarbij door secularisatie veel vastgoed herbestemd wordt. De bijbehorende centrale onderzoeksvraag is afgeleid van dit doel en is als volgt geformuleerd:

“Is interventie noodzakelijk om maatschappelijke baten van gebouwd religieus erfgoed in Nederland te borgen vanwege de herbestemming van kerken?”

Om deze onderzoeksvraag te beantwoorden zijn twee deelvragen opgesteld:

1. Hoe ziet het huidige Nederlands religieus erfgoedlandschap eruit en wat is de verwachting voor de toekomst?
2. Welke maatschappelijke baten gaan verloren bij herbestemming van religieus vastgoed?

Om de deelvragen te beantwoorden, is zowel een bureauonderzoek als een veldonderzoek uitgevoerd, zodat de hoofdvraag beantwoord kan worden. Het veldonderzoek bestaat in totaal uit twaalf interviews die zijn gehouden onder zeven kerkgenootschappen, drie experts op het gebied van religieuze herbestemmingen en twee projectontwikkelaars. Hieruit blijkt dat door het toenemende individualisme, kennisniveau, welvaart en zelfbeschikking het aannemelijk is dat het aantal kerkgebouwen verder zal afnemen. Door de vergrijzing is het zelfs waarschijnlijk dat er een versnelling van dit proces zal plaatsvinden. Bij het merendeel van de herbestemming van deze gebouwen gaan volgens de geloofsgemeenschappen maatschappelijke waarden van de gebouwen verloren. Het grootste verlies vindt plaats ten aanzien van de sociaal maatschappelijke waarden. Uit onderzoek blijkt tevens dat deze trend niet voorkomen kan worden, de kerken lopen leeg en de kosten van onderhoud nemen toe.

Niet alle partijen denken hier overigens hetzelfde over, zo zijn er projectontwikkelaars die van mening zijn dat herbestemming ook kansen biedt en stellen het verval van maatschappelijke baten bij herbestemming ter discussie.

Ondersteuning door de overheid door het verstrekken van subsidies of bijdragen vanuit het bedrijfsleven zal hoogstens het herbestemmingsproces vertragen. Om de kerkgebouwen een religieuze invulling te laten behouden zal het geloofsleven weer moeten gaan bloeien. Het is echter onwaarschijnlijk dat dit binnen afzienbare tijd zal gaan gebeuren.

Trefwoorden: *Religieus vastgoed, Herbestemming, Secularisatie, Maatschappelijke waarden, Ontkerkelijkheid.*

Inhoudsopgave

Voorwoord.....	3
Management samenvatting	4
Inhoudsopgave	5
1 Inleiding.....	8
1.1 Aanleiding.....	8
1.2 Probleemstelling	9
1.3 Vraag- en doelstelling.....	9
1.4 Deelvragen.....	9
1.5 Het onderzoek	10
1.6 Definitie vorming en afbakening.....	10
1.7 Methodologische verantwoording	11
1.8 Terminologie en definities van de centrale onderzoek begrippen	12
1.9 Relevantie.....	14
1.10 Leeswijzer	14
2 Theoretisch kader: institutionele aspecten van religieus vastgoed	15
2.1 Een theoretische beschouwing op het maatschappelijke belang.....	15
2.2 Religieus vastgoed: markant en incourant?	16
2.3 Secularisatie in Nederland	17
2.3.1 Oorzaken van secularisatie in Nederland	17
2.3.2 Secularisatie in cijfers	20
2.3.3 Verwachtingen ten aanzien van de toekomst.....	22
2.4 Het Nederlands gebouwd religieus erfgoed.....	25
2.4.1 De positie binnen het Nederlandse erfgoed	25
2.4.2 Beschermd gebouwd religieus vastgoed	26
2.4.3 Niet-beschermd gebouwd religieus vastgoed.....	28
2.4.4 Het verleden, heden en toekomst van gebouwd religieus erfgoed	28
2.4.5 Huidige maatregelen voor behoud van religieus erfgoed.....	29

2.5	Ontkerkelijking en de herbestemming van gebouwd religieus vastgoed.....	32
2.6	Het verlies van maatschappelijke waarden bij herbestemming.....	34
3	Onderzoeksmodel.....	37
3.1	Het conceptuele onderzoeksmodel.....	37
3.2	Samenhang conceptuele model en het veldonderzoek	38
3.3	Reikwijdte van het veldonderzoek.....	38
4	Resultaten van het praktijkonderzoek.....	40
4.1	De uitkomsten van het veldonderzoek	40
5	Conclusie en aanbevelingen	47
5.1	Beantwoording onderzoeksvragen.....	47
5.2	Betrouwbaarheid en validiteit	49
5.3	Suggesties voor verder onderzoek	49
5.4	Hypothesen	50
5.5	Reflectie	50
6	Bibliografie	51
7	Bijlagen.....	54
7.1	Tabel geschatte aandelen van de gezindten	54
7.2	Bezoek religieuze diensten naar kerkelijke gezindte, 2012	55
7.3	Waarderingscriteria rijksmonumenten.....	56
7.4	Stappenschema “De Calculus van het publieke belang”	58
7.5	Overzicht van geïnterviewde personen.....	59
7.6	Interviewvragen	60
7.7	Raw matrix.....	62
7.8	Tally Matrix	74
7.9	Overzicht herbestemd religieus vastgoed	76
7.10	Voorbeeld kettingsbeding bij verkoop Religieus Vastgoed	79
7.11	Krantenartikel uit de Telegraaf: Lege kerk verkocht als villa.....	80
7.12	Krantenartikel uit de Volkskrant: Doet het nog iets met ons?	82

Lijst met afbeeldingen

Figuur 1.	Chronologisch onderzoeksstructuur.....	10
Figuur 2.	Religieuze betrokkenheid per leeftijdscategorie.....	19
Figuur 3.	Geschatte aandelen van de gezindten.....	20
Figuur 4.	Kerkbezoek door gelovigen.....	22
Figuur 5.	Gerealiseerd opleidingsniveau.....	23
Figuur 6.	Relatie van trends en de toename van herbestemming religieus vastgoed.....	25
Figuur 7.	Relatie van gebouwd religieus erfgoed binnen erfgoed.....	25
Figuur 8.	Het conceptueel onderzoeksmodel.....	37
Figuur 9.	Samenhang tussen het conceptuele model en het onderzoek.....	38

Lijst met tabellen

Tabel 1.	Overzicht van kerkelijke gezindten.....	21
Tabel 2.	Aantallen kerkelijke gebouwen op de rijksmonumentenlijst per provincie.....	27
Tabel 3.	Aantal kerkgebouwen met religieuze functie.....	29
Tabel 4.	Soort en aantal herbestemmingen per denominatie.....	32
Tabel 5.	Uitkomsten interview vraag 10: Vervallen er maatschappelijke baten?.....	43
Tabel 6.	Uitkomsten interview vraag 11: Welke maatschappelijke baten vervallen er?.....	44
Tabel 7.	Uitkomsten interview vraag 12: Had het verlies voorkomen kunnen worden?.....	45

1 Inleiding

In dit eerste hoofdstuk wordt de achtergrond van het onderzoek en de motivatie voor het uitvoeren van het onderzoek weergegeven. Er vindt een conceptualisering en afbakening plaats van de centrale onderzoek begrippen alsmede een verantwoording van de onderzoek aanpak en methodologie. Het hoofdstuk wordt afgesloten met een toelichting op de structuur en een leeswijzer van het onderzoek.

1.1 Aanleiding

De positie van de Nederlandse kerk is in de afgelopen decennia over een breed front sterk verzwakt, waardoor het kerkbeeld in Nederland dreigt te verdwijnen (De Hart, 2014). Uit statistieken blijkt een gestage maar zekere inkrimping, zowel in ledental als qua kerkbezoeken. In 1970 rekende meer dan driekwart van de Nederlandse bevolking zich tot een kerkgenootschap, in 2017 was dit nog geen 50% van de Nederlanders (Schmeets, 2018). Dit seculariseringproces maakt het voor kerkgemeenschappen lastig de kostbare en vaak monumentale kerkgebouwen te onderhouden. Binnen de bestuurlijke koepel van de kerkgenootschappen bestaat een redelijke consensus over het scenario dat één derde van het kerkelijk gebouwenbestand overtollig wordt (Asselbergs, 2008). Van deze overtollige kerkgebouwen zullen naar verwachting 1.200 in het komende decennium worden afgestoten. Hiervan wordt verwacht dat eenderde wordt gesloopt en dat voor tweederde een andere relevante bestemming wordt gevonden. Voor slechts 15 procent van de af te stoten objecten is het de verwachting dat de oorspronkelijke functie behouden blijft voor een andere geloofsgemeenschap, aldus het onderzoek van Blommestein (2013). Gezien de vaak bijzondere positie van kerkgebouwen en de sociaal-maatschappelijke waarde ervan, lijkt het plausibel te veronderstellen dat het vastgoedeffect van de secularisering een sociaal-maatschappelijke impact zal hebben.

Deze veronderstelling lijkt te worden bevestigd door een onderzoek in Rotterdam waar via de gemeentelijke website, huiskamergesprekken en op straat Rotterdammers werd gevraagd naar wat zij bij het kerkgebouw in de buurt ervaren. Maar liefst 86 procent geeft hierbij aan dat het gebouw een grote emotionele waarde heeft als “baken van herkenning” (Van Haastrecht, 2009).

1.2 Probleemstelling

Bij de herbestemming van gebouwd religieus erfgoed in Nederland kunnen maatschappelijke baten verloren gaan. Hierbij kan gedacht worden aan cultuurhistorische, architectuur en kunsthistorische waarden, maar ook de mogelijkheid tot zingeving en bezinning, geloofsuitvoering, vieringen en herdenken, rouwen en afscheid nemen. Het veelal vrijwel onomkeerbare karakter van herbestemming maakt de potentiële risico's navenant. Uit eigen onderzoek blijkt dat er op dit moment relatief weinig wetenschappelijke informatie beschikbaar is over het verdwijnen van deze maatschappelijke baten. Dit onderzoek gaat dieper in op de herbestemming van gebouwd religieus erfgoed met als doel een beter begrip te krijgen van de maatschappelijke baten van religieus vastgoed teneinde potentieel verlies van baten te kunnen beperken.

1.3 Vraag- en doelstelling

Doelstelling van het onderzoek is om inzicht te creëren in de mogelijke teloorgang van maatschappelijke baten door de herbestemming van gebouwd religieus erfgoed in Nederland. Op basis van deze inzichten kan advies gegeven worden over een mogelijk noodzakelijke interventie om deze baten te borgen.

Op grond van voorgaande is onderstaande hoofdvraag geformuleerd:

“Is interventie noodzakelijk om maatschappelijke baten van Nederlands gebouwd religieus erfgoed te borgen vanwege secularisatie?”

1.4 Deelvragen

Om tot beantwoording van de centrale vraag te komen zijn er een tweetal deelvragen opgesteld, die tevens als leidraad dienen binnen dit onderzoek:

1. *Hoe ziet het huidige Nederlands gebouwd religieus erfgoedlandschap eruit en wat zijn de verwachting voor de toekomst?*

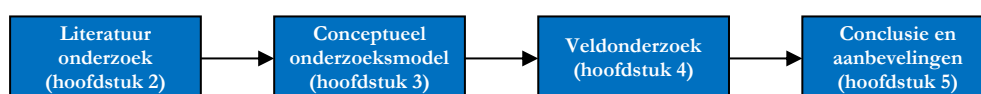
Er bestaan verschillende zienswijzen ten aanzien van het huidige religieus erfgoed en hetgeen in de toekomst herbestemd zal worden. Door onderzoek zal hier meer inzicht in gecreëerd worden.

2. *Wat zijn de maatschappelijke baten van gebouwd religieus erfgoed en gaan deze verloren bij herbestemming?*

Door onderzoek zullen de maatschappelijke baten van gebouwd religieus erfgoed in kaart worden gebracht en het effect van herbestemming op deze baten worden onderzocht.

1.5 Het onderzoek

Gezien de geconstateerde kennisleemte kwalificeert dit onderzoek zich als een verkennend onderzoek met een kwalitatief karakter. In onderstaande figuur is de chronologische onderzoek structuur weergegeven die de volgorde aangeeft waarin het onderzoek is uitgevoerd. Het onderzoek is begonnen met een bureauonderzoek door het uitvoeren van een literatuurstudie. Daarna is het conceptuele model opgezet met concepten die zijn gebaseerd op de resultaten van het bureauonderzoek. De onderzoeksvragen zijn vervolgens opgesteld met zowel het conceptuele model en het bureauonderzoek als basis. Naderhand is het veldonderzoek uitgevoerd met als doel om de onderzoeksvragen te beantwoorden. De resultaten van het onderzoek worden verbonden met de theorie welke opgenomen worden bij de conclusies en aanbevelingen.

Figuur 1. Chronologisch onderzoek structuur

1.6 Definitie vorming en afbakening

Als scope binnen dit onderzoek wordt het Nederlands religieus erfgoed gehanteerd. Zoals uit paragraaf 1.8 zal blijken is het religieus erfgoed een tamelijk breed begrip. Om te voorkomen dat het onderzoek te breed wordt, waarbij het risico bestaat dat het ten koste gaat van de diepgang, is de keuze gemaakt om het onderzoek te beperken tot kerken en kloosters. Ander religieus vastgoed zoals bijvoorbeeld moskeeën, tempels en synagogen worden daarmee buiten beschouwing gelaten. Deze keuze heeft als direct gevolg dat het onderzoek zich tevens voornamelijk richt op de “Christelijke” geloofsovertuigingen en geloven zoals de Islam en het Boeddhisme niet uitgebreid aan bod komen. Binnen de scope van Nederlandse kerken en kloosters wordt tevens geen geografisch onderscheid gemaakt, nog tussen stedelijke en niet stedelijke gebieden, nog tussen bouwstijlen of bouwperiodes van het religieus vastgoed. Het aantal personen met voldoende kennis en ervaring is beperkt wat een dergelijk soort afbakening niet toelaat.

1.7 Methodologische verantwoording

Dit onderzoek heeft als uitgangspunt om door middel van bureau- en veldonderzoek te onderzoeken of er maatschappelijke baten verloren gaan bij herbestemming van religieus vastgoed. Het bureauonderzoek is door middel van literatuuronderzoek uitgevoerd, waarbij de focus ligt op recent gepubliceerd en bij voorkeur collegiaal getoetste literatuur.

Het veldwerk is in een tijdsbestek van een tweetal maanden uitgevoerd door middel van het afnemen van een twaalfstal interviews. Elk van de geïnterviewde personen heeft aantoonbare, relevante kennis en ervaring met gebouwd religieus vastgoed en de herbestemming ervan. Er is gekozen om afgevaardigden van diverse geloofsgemeenschappen te interviewen maar ook experts op het gebied van verkoop van religieus vastgoed en ontwikkelaars. Hiermee wordt gepoogd een divers beeld te krijgen. Het herbestemmen van gebouwd religieus vastgoed is een emotionele aangelegenheid (Asselbergs, 2008). Personen betrokken bij het besluitvormingsproces van de sluiting of afstoting van kerken, kunnen het delen van informatie als een barrière ervaren doordat de sluiting vanuit religieus opzicht als een mislukking kan worden beschouwd. Het delen van relevante informatie over een dergelijk gevoelsonderwerp middels onpersoonlijke enquêtes kan mogelijk resulteren in een lagere respons en minder betrouwbare uitkomsten. Daarom is gekozen om een kwalitatief onderzoek uit te voeren, omdat verwacht wordt dat dit een hogere kwaliteit van de interviews en reacties oplevert. Een tweede reden voor de keuze voor de kwalitatieve onderzoeksmethode is dat het aantal mensen die betrokken zijn bij het besluitvormingsproces bij herbestemming van gebouwd religieus vastgoed beperkt is. In plaats van informatie op te halen bij mensen met minder kennis en ervaring is ervoor gekozen om alleen mensen te interviewen die rechtstreeks betrokken zijn (geweest) bij de herbestemming of bij gerelateerde besluitvormingsprocessen.

Voor de methode van dit onderzoek is de deductieve benadering toegepast. Zoals gesteld door Saunders, Lewis & Thronhill (2009) wordt deze variant vaak toegepast wanneer theorie of een veronderstelling wordt ontwikkeld en vervolgens getoetst wordt aan de hand van een onderzoeksstrategie. De matrixmethode is gebruikt voor de analyse van het veldonderzoek, zoals toegelicht door Groenland (2014). Deze methode wordt veel gebruikt voor de analyse van kwalitatieve gegevens.

Het is gebaseerd op de codering en interpretatie van antwoorden van diepte-interviews of focusgroepen, die zijn opgenomen in de tally-matrix. Het doel van de matrixmethode is om de structuur en inhoud van het conceptuele model te bevestiging.

1.8 Terminologie en definities van de centrale onderzoek begrippen

Aan de hand van de beschrijving van de centrale onderzoek begrippen vindt mede de afbakening van dit onderzoek plaats.

Cultureel erfgoed

Er worden diverse definities toegepast van de term “cultureel erfgoed”. In dit onderzoek wordt de definitie gebruikt die ook door de Erfgoedinspectie, onderdeel van het Ministerie van OCW, en door UNESCO gebruikt wordt. Door beide wordt gesteld dat het cultureel erfgoed objecten omvat die getuigenissen zijn van de geschiedenis en identiteit van een cultuur (Inspectie, 2018).

Gebouwd religieus erfgoed

Gebouwd religieus erfgoed is onderdeel van het Nederlands cultureel erfgoed. Een eenduidige definitie van het vastgoed wat hieronder verstaan wordt, bestaat niet. In brede zin gaat het om al het vastgoed dat onder invloed van religie tot stand is gekomen dan wel in gebruik is, zoals door met religieuze insteek geleide of gestichte instellingen (gasthuizen, ziekenhuizen, weeshuizen, bejaardenoorden, scholen, weeshuizen en dergelijke). Nelissen hanteert een enge definitie en stelt dat het hier gaat om direct met religie verbonden gebouwen, waaronder kerken en kloosters (Nelissen, 2008). Voor dit onderzoek is gekozen om de enge definitie aan te houden. Gebouwen die onder invloed van religie tot stand zijn gekomen, buiten de kerken en kloosters om, worden hiermee buiten beschouwing gehouden.

Herbestemmen

Bij herbestemmen is er sprake van een functieverandering en krijgt een gebouw een nieuwe bestemming. Om deze bestemming mogelijk te maken wordt het gebouw meestal aangepast. Hergebruik verschilt van herbestemmen doordat er bij hergebruik geen functiewijziging plaatsvindt en er hoogstens gerepareerd wordt voor de huidige functie.

Monument

Het Van Dale Groot woordenboek geeft de onderstaande twee betekenissen:

1. Beschermd of te beschermen overblijfsel van vroegere cultuur, nijverheid of wetenschap;
2. Groot gedenkteken.

In dit onderzoek staat de eerste betekenis centraal, namelijk een materiële uiting van een vroegere cultuur, in dit geval van een religie. In de monumentenwet uit 1988 wordt onder monumenten de volgende uitleg gehanteerd (Korthals Altes, 2018):

1. Alle voor tenminste vijftig jaar vervaardigde zaken welke van algemeen belang zijn wegens hun schoonheid, hun betekenis voor de wetenschap of hun cultuurhistorische waarde;
2. Terreinen welke van algemeen belang zijn wegens daar aanwezige zaken zoals bedoeld onder 1.

Secularisatie

Het begrip “secularisatie” wordt in de literatuur gebruikt om te verwijzen naar diverse definities, waaronder: (i) differentiatie van de belangrijkste instellingen van de samenleving (recht, politiek, economie, onderwijs, enz.) van de invloed van religie (Bar-el, García-Muñoz, Neuman, & Tobol, 2013); (ii) rationalisatie (Weber, 1930); (iii) het verklaren en rationaliseren van alle sferen van leven (Beyers, 2014); (iv) minder naleving van religieuze handelingen zoals het bijwonen van religieuze diensten en gebed (Bar-el, et al., 2013). In dit onderzoek wordt de definitie van Bar-el (iv) gehanteerd.

Ontkerkelijkking

Ontkerkelijkking is het proces waarbij de Kerk als instituut invloed verliest in de maatschappij. Hieronder valt de trend dat steeds minder mensen de kerk bezoeken, en ook de scheiding van Kerk en staat. Ontkerkelijkking is iets anders dan secularisering. Secularisering gaat historisch gezien vooraf aan ontkerkelijkking: zonder secularisering kan er geen sprake zijn van ontkerkelijkking (Hak, 1995).

1.9 Relevantie

Er is tot op heden zover bekend geen wetenschappelijke informatie beschikbaar over de maatschappelijke baten die verloren gaan bij herbestemming van gebouwd religieus erfgoed. Dit terwijl er veel maatschappelijke waarden te onderkennen zijn, waaronder monumentale, cultuur-historische, architectonische en sociaal maatschappelijke waarden. Het is aannemelijk dat deze waarden verdwijnen als bij herbestemming besloten wordt een kerk te verbouwen of te slopen. In een onderzoek uit 2008 wordt geschat dat er elke week twee kerkgebouwen te koop werden aangeboden (Asselbergs, 2008). In 2016 wordt deze inschatting bevestigd en werd voorspelt dat er in de komende tien jaar wederom veel kerkgebouwen vrij zullen komen, zo'n 600 à 700 protestantse en zo'n 400 à 500 rooms-katholieke kerken (Hassink, 2016). Dit onderzoek beoogt bij te dragen aan dit onderzoeksveld door de potentiële verliezen van maatschappelijke baten bij een herbestemming inzichtelijk te maken. Daarmee geldt dit onderzoek vooral als eerste verkenning van een bijzonder specifiek vastgoeddeelmarkt. Middels deze inzichten kan een stap gezet worden naar meer optimale maatschappelijke afwegingen bij beslissingen omtrent religieus vastgoed.

1.10 Leeswijzer

Deze scriptie is verdeeld in vijf delen. Het eerste hoofdstuk zet de doelstellingen van dit onderzoek uiteen, inclusief de hoofdvraag, de deelvragen en het beoogde gebruik van de uitkomsten. Daarnaast bevat het onderzoek kenmerken en de methodologie van het uitgevoerde onderzoek. Het geeft informatie over hoe zowel het bureau- als het veldonderzoek zijn uitgevoerd en welke overwegingen gemaakt zijn. In het tweede hoofdstuk wordt het theoretisch kader gepresenteerd met relevante informatie over de onderzoek concepten uit bestaande literatuur. Het derde hoofdstuk bevat het conceptuele onderzoeksmodel en de samenhang met het gehele onderzoek. In het vierde hoofdstuk worden de uitkomsten en bevindingen van het uitgevoerde veldonderzoek uiteengezet. Ten slotte wordt in het vijfde en laatste hoofdstuk de onderzoeksresultaten beschreven waarna enkele conclusies worden getrokken. In dit laatste hoofdstuk worden tevens de deelvragen beantwoord die het uiteindelijk mogelijk maken het antwoord op de hoofdvraag te geven. Deze scriptie eindigt met de beperkingen van dit onderzoek, een reeks suggesties voor mogelijk aanvullend onderzoek, een aantal hypotheses en een korte reflectie.

2 Theoretisch kader: institutionele aspecten van religieus vastgoed

In dit hoofdstuk staan de volgende deelvragen centraal: hoe ziet het huidige Nederlands gebouwd religieus erfgoedlandschap eruit en wat zijn de verwachtingen voor de toekomst? Het begrip gebouwd religieus vastgoed wordt op basis van literatuur inzichtelijk gemaakt. Daarnaast wordt op basis van bestaand onderzoek toelichting gegeven over het ontstaan van gebouwd religieus erfgoed en de transitie die de laatste jaren heeft plaatsgevonden. Vervolgens wordt er dieper ingegaan op de uitdagingen ten aanzien van secularisatie en de verwachtingen ten aanzien van de toekomst.

2.1 Een theoretische beschouwing op het maatschappelijke belang

Wanneer men spreekt over een maatschappelijk of publiekelijk belang dan wordt het belang bedoeld waar de overheid zich de behartiging van aantrekt. Dit vindt plaats op grond van de overtuiging dat dit belang anders niet goed tot zijn recht komt. Deze belangen komen in het geding doordat er transacties plaatsvinden waarbij complexe externe effecten met free-rider gedrag optreden. Er is sprake van een extern effect zodra een actie van één of meerdere partijen leidt tot een positief of negatief effect bij een partij die niet betrokken is. Het free-rider gedrag treedt op doordat de partijen, die niet betrokken zijn maar belanghebbend zijn bij het resultaat zich aan hun bijdrage dreigen te onttrekken. Men veronderstelt namelijk dat ook zonder hun bijdrage zij kunnen profiteren van het project (Teulings, Bovenberg, & Van Dalen, 2004). Binnen dit onderzoek wordt met deze maatschappelijke belangen alle waarden bedoeld dat religieuze vastgoed binnen de samenleving heeft. Hierbij kan gedacht worden aan de eerder benoemde cultuur aan cultuurhistorische, architectuur en kunsthistorische waarden. Het free-rider gedrag vindt plaats doordat belanghebbenden, feitelijk één ieder binnen onze samenleving die de waarden van het religieuze vastgoed onderkend en hiervan profiteert, vervolgens niet bijdraagt aan het behoud ervan.

De private partijen, in dit geval de religieuze gemeentes of eigenaren, zijn niet in staat om zelf het free-rider probleem op te lossen. De overheid is hier mogelijk wel toe in staat vanwege de instrumenten die de overheid heeft en die private partijen niet hebben. Hierbij kan gedacht worden aan wetten, belastingen, prijsbeleid en subsidies. De toepassing van deze instrumenten, door het uitvoeren van stimulans of dwang, is echter niet kosteloos en kan ongewenste neveneffecten oproepen. Naast de directe uitvoeringskosten, door wet- en regelgeving, en indirecte kosten, door belastingheffing, is de geloofwaardigheid van het overheidsingrijpen van belangrijk.

De overheid kan namelijk slechts een beperkt aantal keer ingrijpen in één bepaalde markt. Als dit vaker gebeurt dan neem de geloofwaardigheid af, waardoor burgers niet langer op de juiste manier reageren. Hierdoor kan het overheidsbeleid ineffectief worden en zelfs averechts werken. Desondanks wordt er, om maatschappelijke belangen te borgen, door de overheid regelmatig ingegrepen. Waar de markt goed functioneert en een bevredigende allocatie en productie leidt tot desbetreffende diensten of goederen, hoeft de overheid geen verantwoordelijkheid te dragen. Het is echter de vraag of dit bij het verlies van maatschappelijk baten bij herbestemming het geval is, en wat er onder “bevredigend” moet worden verstaan. Dit heeft een normatief karakter waarop maar lastig antwoord op te geven is (Teulings, Bovenberg, & Van Dalen, 2004).

2.2 Religieus vastgoed: markant en incurant?

In vastgoed wordt onderscheid gemaakt tussen incurant en courant vastgoed. Courant vastgoed betreft gebouwen die veelvuldig worden gebruikt, voldoen aan de eisen van de huidige tijd en gemakkelijk kunnen worden verhandeld. Dergelijk vastgoed is goed verkoopbaar omdat er vraag is vanuit meerdere en verschillende gebruikers. Incurant vastgoed daarentegen betreft vastgoed dat niet goed verkocht kan worden, omdat er vrijwel geen vraag naar is. Lorst (2010) definieert het incurante vastgoed dan ook treffend:

“Incurant vastgoed betreft onroerende zaken welke binnen de huidige functie en bestemming niet of nauwelijks alternatief aanwendbaar zijn en waarvoor vanuit de markt de interesse om te investeren binnen deze functie en bestemming zeer gering is”.

Voor veel kerken geldt dat deze binnen de huidige functie en bestemming als incurant kunnen worden aangemerkt. Immers, door teruglopend kerkbezoek en hoge, vaak toenemende onderhoudskosten wordt het niet langer mogelijk om de kerken langer open te houden. Voor incurant vastgoed dat niet eenvoudig kan worden verkocht dreigt sloop, transformatie of herontwikkeling waardoor er weer een aantrekkelijke locatie of object wordt gecreëerd. Doordat het bij religieus vastgoed veelal markante gebouwen betreft die door een rijks-, of gemeentelijk monumentale status beschermd worden, is herbestemming meestal een complexe opgave.

2.3 Secularisatie in Nederland

2.3.1 *Oorzaken van secularisatie in Nederland*

Religie heeft van oudsher een dominante rol gespeeld in de Nederlandse maatschappij. Sinds de oprichting van Nederland behoorde bijna elke inwoner tot een godsdienstige stroming, met als gevolg dat buitenkerkelijkheid vrijwel niet bestond (Need & De Graaf, 1996). De eerste tekenen van ontkerkelijking werden ruim 125 jaar geleden, tegen het einde van de jaren tachtig van de negentiende eeuw, statistisch zichtbaar. In het noordwesten en zuidoosten van Friesland, in Oost-Groningen en in delen van Noord-Holland verlieten mensen massaal de Nederlandse Hervormde Kerk (Hak, 1995). Een van de pioniers op het gebied van het in kaart brengen van dit fenomeen is dhr. Jakon Pieter Kruijt. Kruijt deed in 4 april 1933 reeds onderzoek naar deze ontwikkeling. Later in 1954 bevestigde onderzoek van Staverman de ontkerkelijking in Friesland en trok de volgende conclusie:

(...) toenemende differentiatie en tevens desintegratie van de samenleving door de verschillen en tegenstellingen tussen landbernen en pachters, boeren en landarbeiders, feodale heren en bosarbeiders, boeren en verveners, veenbazen, turfmakers en baggelaars (Staverman, 1954).

Het fenomeen ontkerkelijking en secularisatie is vervolgens door tal van wetenschappers onderzocht. Zo wordt Nederland onder andere vergeleken met andere postindustriële landen (Bruce 2002, Gustafsson 1994), wordt er gekeken naar de invloed van het opleidingsniveau (Norris & Inglehart, 2006), leeftijd (Becker & Vink, 1994) en de sociaal-culturele veranderingen in Nederland (Felling, 2004). Uit deze onderzoeken worden de onderstaande hoofdverklaringen gegeven voor de ontkerkelijking:

1. Een toenemend kennisniveau

Het toenemende kennisniveau in Nederland blijkt de belangrijkste oorzaak van kerkverlating en verminderd kerkbezoek. Uit onderzoek blijkt dat het opleidingsniveau een positief effect heeft op het risico om buitenkerkelijk te worden (Inglehart, 1977; Peters, 1993; Bar-el, et al., 2012). In geavanceerde geïndustrialiseerde samenlevingen, met toenemende opleidingsniveaus, wordt een mechanisch wereldbeeld natuurlijker. Hoogopgeleiden hebben de neiging om meer individualistische, liberale normen en waarden te ontwikkelen dan laagopgeleide mensen en maken hierdoor een grotere kans om de kerk te verlaten.

Onderzoek heeft herhaaldelijk aangetoond dat mensen met een hoger opleidingsniveau meer kans hebben op ontkerkelijking dan personen met een lager opleidingsniveau (Doorn & Bommeljé, 1983; Schepens, 1991). Een effect dat de ontkerkelijking versterkt is dat hoger opgeleide ouders hun kinderen vaker alternatieve informatie geven. Hierdoor is het de verwachting dat kinderen met hoger opgeleide ouders eerder de kerk verlaten of er nooit aan deelnemen in vergelijking met personen met lager opgeleide ouders.

2. Individualisme

Vanuit een integratie- of socialisatieperspectief wordt verondersteld dat mensen die sterk geïntegreerd zijn in hun sociale groep eerder geneigd zijn om de normen van deze groep te gehoorzamen (Ultee & Arts, 2003). Naar mate mensen meer individualistischer worden, neemt ook de afstand tot het geloof toe (Need & De Graaf, 1996). Uit onderzoek komt naar voren dat de individualisering in Nederland lijkt toe te nemen. Zo wordt de bezetting per huishouden kleiner waarbij de reden “het zelfstandig kunnen zijn” steeds vaker het argument voor jongeren is om het ouderlijk huis al vroeg te verlaten. Ook daalt het lidmaatschap van traditionele organisaties zoals vakbonden en politieke partijen aanzienlijk (Van Lindenberg, 2008).

3. Toenemende welvaart en zelfbeschikking

Onder zelfbeschikking wordt het recht van vrijheid van godsdienst, gedachten en geweten verstaan, waarbij burgers zelf bepalen hoe zij hun leven inrichten (Roex, 2013). Onderzoek wijst uit dat het belang van religie het sterkst leeft onder kwetsbare bevolkingsgroepen, met name in armere gebieden en die geconfronteerd worden met persoonlijke overlevingsrisico's. Gevoelens van kwetsbaarheid voor fysieke, maatschappelijke en persoonlijke risico's zijn een belangrijk element voor het bevorderen van religie. Het proces van secularisatie zou dan ook het meest optreden bij welvarende sociale sectoren in welvarende en beveiligde postindustriële naties (Norris & Inglehart, 2006).

Naast bovengenoemde verklaringen worden er ook een aantal effecten onderkend die het proces van ontkerkelijking versnellen:

1. Ontkerkelijking heeft een aanzuigende werking

Ontkerkelijking heeft impact op maatschappelijk niveau en zal het gedrag op individueel niveau beïnvloeden. Als men leeft in een samenleving waarin vrijwel iedereen religieus is, heeft men minder kans om buitenkerkelijk te worden ten opzichte van een maatschappij waar slechts enkele religieuze mensen zijn.

2. Ontkerkelijking schaadt de positie van de Kerk

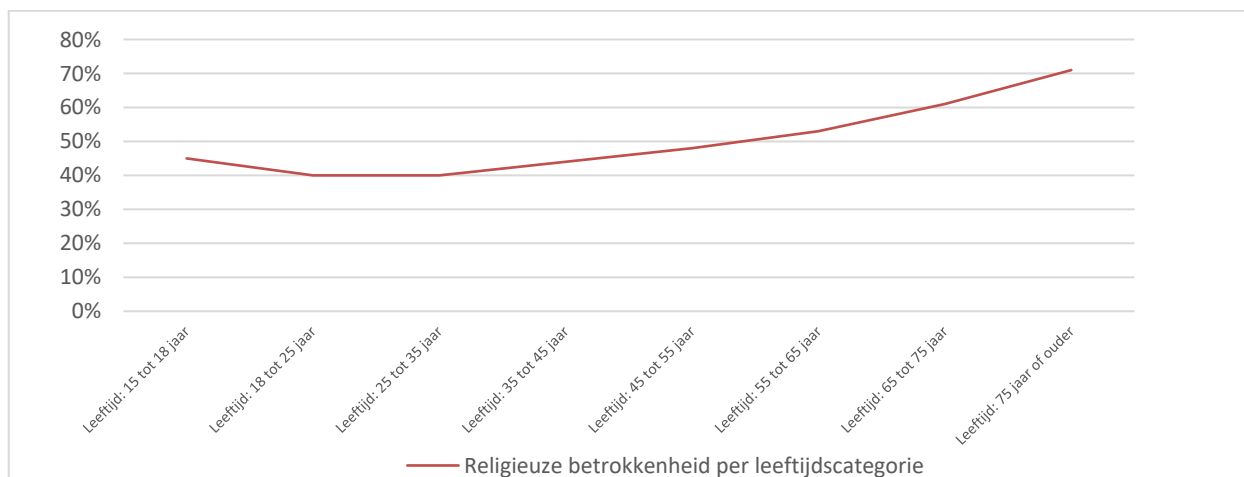
Ook leidt een toenemend aantal mensen dat de kerk verlaat uiteindelijk tot een afname van het aantal kerkleden. Als gevolg hiervan zal de Kerk als instelling minder belangrijk worden, en dit zou het proces van secularisatie kunnen versnellen.

3. Ontkerkelijkte ouders brengen ontkerkelijkt nageslacht voort

Uit onderzoek blijkt dat met de jaren de ontkerkelijking toeneemt maar de kerkelijkheid vrijwel niet. Dit wordt mede verklaard door de bevinding dat ontkerkelijkte ouders ontkerkelijkt nageslacht voortbrengen, terwijl de kinderen van kerkelijke ouders ook ontkerkelijken.

4. Met name oudere mensen zijn frequentere kerkgangers

Diverse studies hebben vastgesteld dat, hoe lager de leeftijd van een Nederlander, des de minder religieus en des de minder frequent hij of zij een kerk bezoek. Dit betekent dat als mensen vanwege ouderdom overlijden, dit een hoge impact zal hebben op het aantal gelovigen. Met name door de veroudering van de “babyboom generatie”, geboren in de jaren direct na de Tweede Wereldoorlog, is het aannemelijk dat het Nederlandse kerkbezoek versneld zal afnemen.

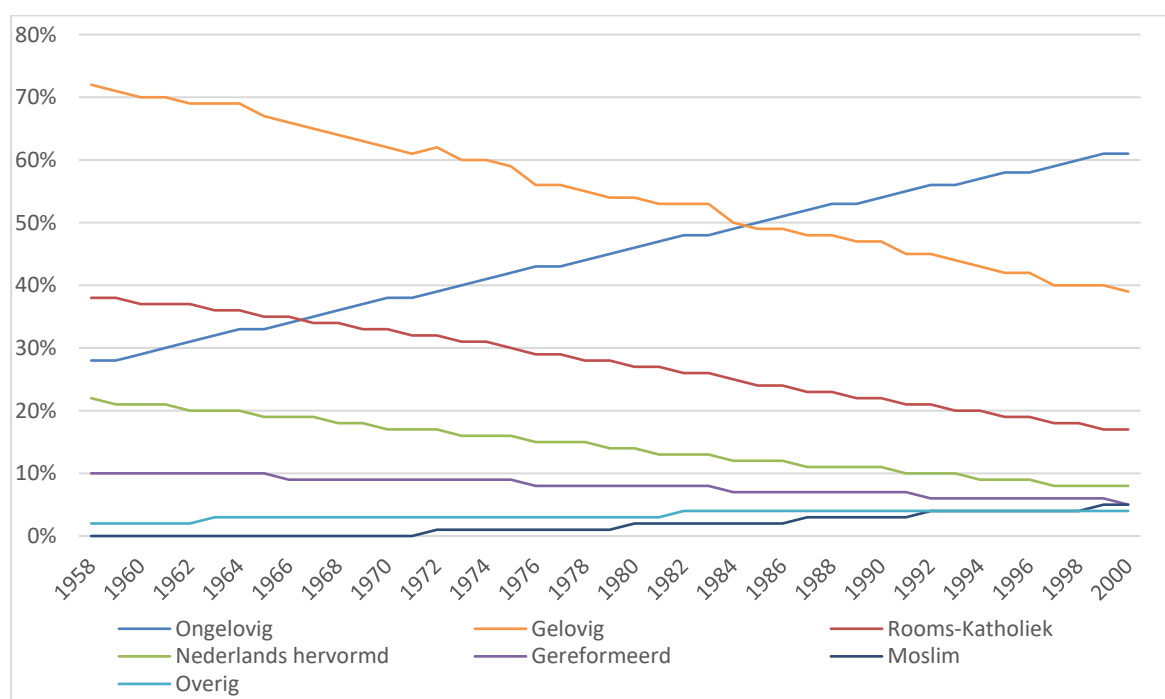

Figuur 2. Religieuze betrokkenheid per leeftijdscategorie (CBS, Levensverwachting 65-jarigen, 2018)

Naast bovenstaande effecten die het ontkerkelijgingsproces versnellen, is er ook onderzoek dat een omgekeerd effect aantoonst. Zo is een gangbare opvatting dat mensen, naarmate ze ouder worden, ook religieuzer worden. Door de oudere leeftijd wordt men vaker met ziekte en dood geconfronteerd, waardoor de zin van het leven ter discussie gesteld wordt (Hak 1999). Dit effect lijkt echter bij lange na niet significant genoeg om de trend van ontkerkelijking tegen te gaan.

2.3.2 Secularisatie in cijfers

Een eeuw geleden ging bijna iedere Nederlander regelmatig naar de kerk. Hiervan ging ongeveer de helft naar de Hervormde kerk, één op de drie naar de Katholieke kerk en één op de tien naar de Gereformeerde kerk (Van der Bie, 2009). Vanaf 1958 tot 2000 is er echter een constante afname van het aantal gelovigen geconstateerd. In de periode 1998 – 2000 behoorde nog maar 40 procent van de Nederlandse inwoners tot een religieuze groepering.

Figuur 3. Geschatte aandelen van de gezindten (Becker & De Wit, 2000)

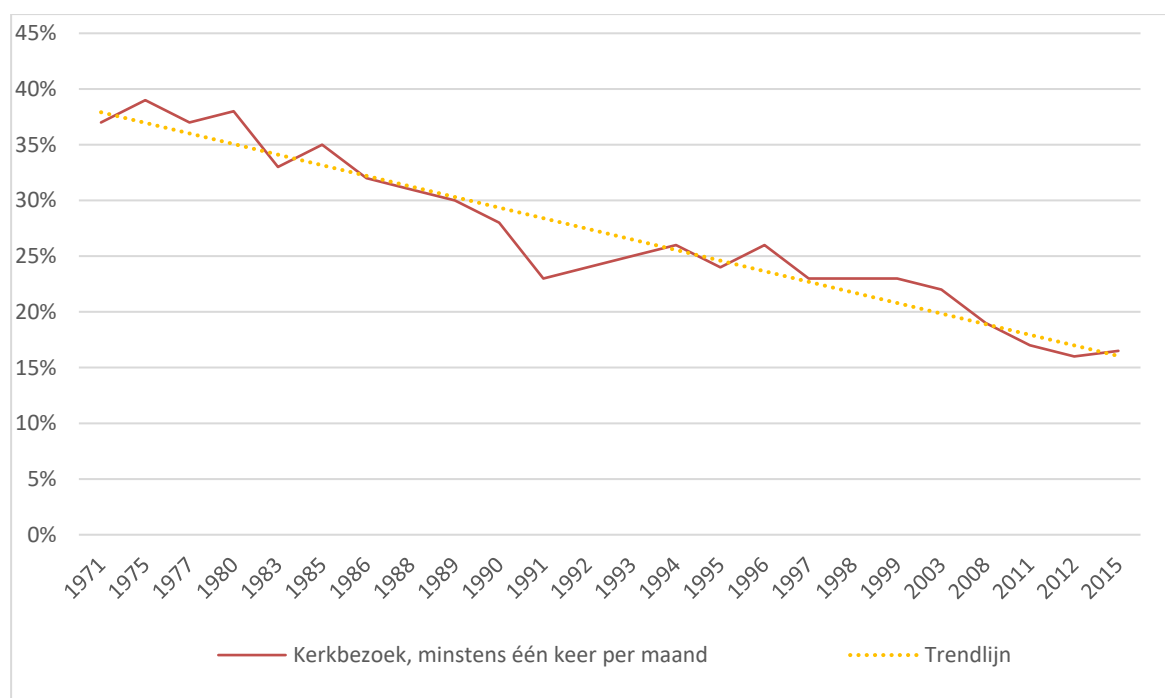
Recentere onderzoek uit 2015 toont afwijkende cijfers waarbij in 2010, 55 procent van de Nederlanders zich tot een religieuze groepering schaaft. Deze percentages liggen met een verschil van 15 procent beduidend hoger dan de cijfers uit eerder onderzoek.

Jaar	Ongelovig	Gelovig	Rooms-Katholiek	Nederlands hervormd	Gereformeerd	Moslim	Overig
2010	45%	55%	27%	14%	4%	5%	5%
2011	47%	53%	27%	13%	4%	5%	5%
2012	47%	53%	26%	13%	3%	5%	5%
2013	47%	53%	26%	13%	4%	5%	6%
2014	49%	51%	24%	12%	3%	5%	6%
2015	50%	50%	24%	12%	3%	5%	6%

Tabel 1. Overzicht van kerkelijke gezindte (18 jaar of ouder)

Het is gezien de oorzaken van secularisering niet waarschijnlijk dat er tussen 2000 en 2010 een sterke toename heeft plaatsgevonden van het aantal gelovigen. Een logische verklaring kan zijn dat er binnen beide onderzoeken verschillende uitgangspunten zijn gehanteerd, bijvoorbeeld het uitgangspunt wanneer iemand tot een bepaald geloof gerekend wordt. Dit fenomeen wordt ook bevestigd door dhr. Jos Becker die verklaart dat de verschillen toe te wijzen zijn aan de formulering van enquêtevragen (Becker J. , 2018). Met name de verschillen in omvang van ontkerkelijking zijn volgens Becker door het verschil in meting terug te voeren. De trend die in beide bronnen overeenkomt, is een relatief constante afname van het aantal gelovigen met gemiddeld 1 procentpunt per jaar.

Naast de trend waarbij mensen steeds minder aangesloten zijn bij een kerkelijke gezindte blijkt dat ook het kerkbezoek drastisch afneemt. Rond 1970 ging 37 procent van de Nederlandse bevolking minstens eens per maand naar de kerk, in 1999 is het percentage gedaald tot 23 procent. De cijfers van de het ECB tonen aan dat in 2010 slechts 18 procent een keer per maand naar een kerkdienst ging. In 2015 gaat nog 17 procent frequent naar een religieuze dienst. Hiervan gaat 9,9 procent wekelijks, 3,5 procent meerdere keren per maand, 3,1 procent eens per maand (Schmeets, 2014). Ruim drie kwart van de bevolking gaat zelden of nooit naar een religieuze dienst.

Figuur 4. Kerkbezoek door gelovigen (Schmeets, 2014)

De afname van het aantal gelovigen en het kerkbezoek leidt tot een verminderd gebruik van het gebouwd religieus vastgoed. Vaak treedt er een vicieuze cirkel in werking:

- Het verminderd gebruik van het vastgoed leidt tot achterstallig onderhoud;
- Door onvoldoende onderhoud ontstaan sterk toenemende instandhoudingskosten en vervolgschade door voortschrijdend verval;
- Doordat er vaak onvoldoende geld is om het vastgoed in stand te houden, stijgen de toekomstige kosten om het gebouw duurzaam in stand te houden;
- Er is vervolgens onvoldoende geld voor de instandhouding waardoor de lasten steeds zwaarder gaan drukken op de begroting van de kerkelijke gemeente of parochie.

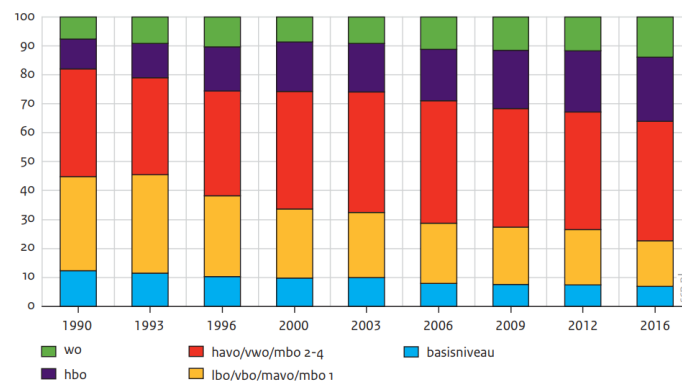
De consequenties hiervan worden in paragraaf 2.5 beschreven.

2.3.3 Verwachtingen ten aanzien van de toekomst

Op dit moment neemt het aantal mensen dat zich heeft aangesloten bij een religieuze gezindte af met circa 1 procent per jaar. Het is echter niet gesteld dat deze daling zich in de toekomst ook zal doorzetten. Dit zal met name afhangen van de ontwikkeling van de factoren die aan deze tendens ten grondslag liggen, zoals toegelicht in paragraaf 2.3. Door de toekomstverwachting van elk van deze factoren in kaart te brengen, wordt getracht een betrouwbare voorspelling voor de toekomst te geven.

1. Een toenemend kennisniveau

Het kennisniveau in Nederland neemt steeds verder toe. Zo stelt het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) dat er in Nederland sinds 1990 een steeds groter aandeel van de bevolking hoger opgeleid is. Het opleidingsniveau van de bevolking zit al langer in de lift, maar in vergelijking met de onderwijsexpansie in de tweede helft van de vorige eeuw is de verandering in de afgelopen 25 jaar minder dominant. Desalniettemin stijgt het opleidingsniveau nog altijd gestaag en heeft een steeds kleiner deel van de bevolking geen startkwalificatie (Bijl, Boelhouwer, & Wennekers, 2017).

Figuur 5. Gerealiseerd opleidingsniveau, personen van 25-64 jaar, 1990-2016 in procenten (Bijl, et al, 2017).

Het kabinet heeft in oktober 2017 de ambitie uitgesproken om de kansenongelijkheid te bestrijden, talent te stimuleren en te zorgen voor goede docenten met een sterke positie. Hiervoor is in het regeerakkoord een additionele investering van 1,5 miljard euro uitgetrokken (Vertrouwen in de toekomst, 2017). Het is waarschijnlijk dat het algehele kennisniveau steeds verder zal doorzetten. Immers, doordat het opleidingsniveau steeds verder toeneemt zullen de jongere generaties steeds hoger opgeleid zijn. Daarnaast lopen de oudere generaties, die gemiddeld genomen minder hoog zijn opgeleid, een hoger risico sneller te overlijden.

2. Individualisme

Vanwege het ontbreken van bruikbaar onderzoek is het niet mogelijk om vast te stellen of in de toekomst het individualisme in Nederland verder zal toenemen. Het CBS heeft eind 2017 een aantal statistieken gepubliceerd die wel meer inzicht geven in de ontwikkeling van een aantal relevante trends (CBS, 2018):

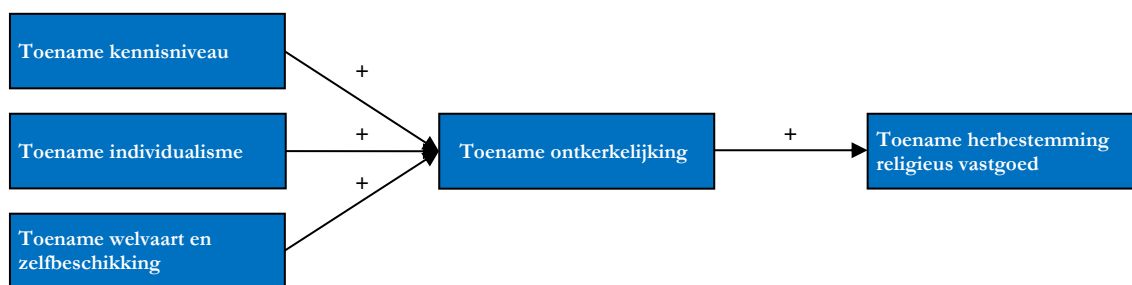
- Er zijn steeds meer eenpersoonshuishoudens, in 2000 bestond 33 procent van de huishoudens uit een enkel persoon, in 2016 was dat circa 38 procent;
- Het aantal gescheiden mensen neemt toe; het percentage is toegenomen van 5 procent in 2000 naar 8 procent in 2017;
- Het percentage lidmaatschappen van 15-jarigen en ouder van een vakbond is gedaald van 15 procent in 2000 naar 12 procent in 2017;
- Bij andere ideële verenigingen en organisaties is een dergelijk soort afname niet zichtbaar, in de periode 2012-2016 is het aantal leden van een vereniging en vanaf 15 jaar stabiel;
- De omvang van sociale contacten van Nederlanders met familieleden, vrienden, kennissen en met burens is tussen 2000 en 2016 stabiel gebleven.

Gezien bovenstaande trends tot op heden geen teruggang vertonen, wordt verondersteld dat deze trends zich in de komende tien jaar hetzelfde blijven ontwikkelen. Daarmee is het aannemelijk dat de individualisering in Nederland verder zal toenemen.

3. Toenemende welvaart en zelfbeschikking

Zowel welvaart als de mate van zelfbeschikking neemt toe. Zo is Nederland een van de meest welvarende landen in de wereld. In vergelijking met andere landen hebben we te maken met een beperkte inkomensongelijkheid, hoge koopkracht, relatief hoge spaartegoeden en veel huisbezit. In 2010 is het gemiddeld besteedbaar inkomen van huishoudens vastgesteld op 33,2 duizend euro. Rekening houdend met het steeds kleiner worden van huishoudens en inflatie heeft een gemiddeld huishouden 25 procent meer inkomen te besteden in vergelijking met 1977 (Van der Veen, 2012). Zelfbeschikking is een actueel thema, zo worden onderwerpen als euthanasie, hulp bij zelfdoding en de “zelfdodingspil” vaak in de media besproken. Maar ook thema’s als “data privacy”, de invoering van de nieuwe AVG-wetgeving en de rechtszaken tegen het bestuur van diverse sociale mediabedrijven komen veelvuldig in het nieuws vanwege het recht van zelfbeschikking over eigen data. Zelfbeschikking lijkt actueler dan ooit en daarmee ook de mogelijkheden daartoe.

De drie bovenstaande hoofdoorzaken van secularisatie in Nederland lijken zich door te zetten. Hierdoor is het aannemelijk dat de trend van ontkerkelijking de komende tijd niet zal veranderen. Wellicht zal deze zelfs op enig moment versnellen door de versnellende factoren, zoals beschreven in paragraaf 2.3. Het is de verwachting dat de herbestemming van religieus vastgoed een soortgelijke ontwikkeling zal doormaken doordat ontkerkelijking en het herbestemmen van religieus vastgoed aan elkaar gerelateerd zijn (Van 't Veen, 2011).

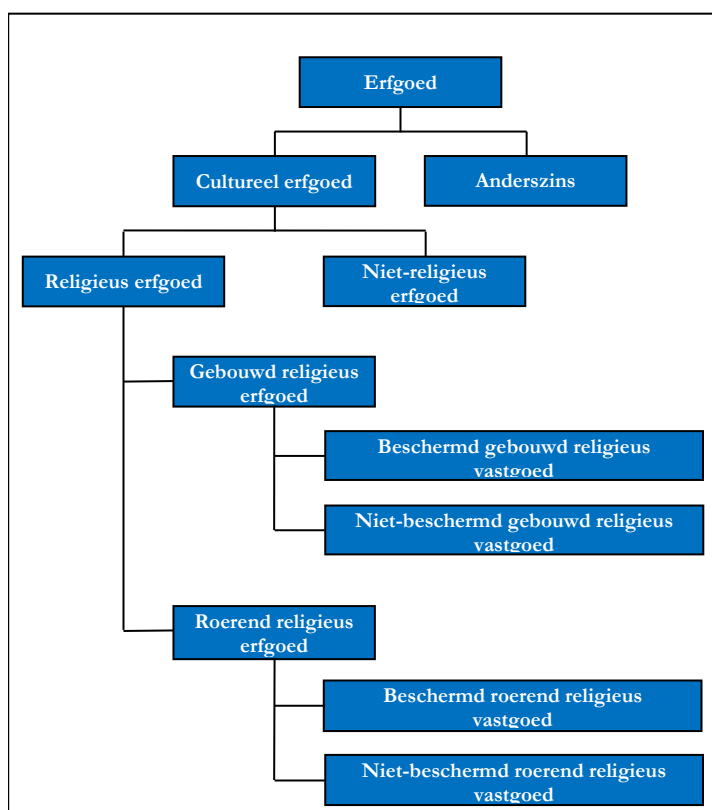

Figuur 6. Relatie van trends en de toename van herbestemming religieus vastgoed

2.4 Het Nederlands gebouwd religieus erfgoed

2.4.1 De positie binnen het Nederlandse erfgoed

Nederland heeft een rijke historie en heeft daarmee een schat aan cultureel erfgoed. Het cultureel erfgoed is een breed begrip en laat zich lastig afbakenen (De Vries, 2010). Het staat voor alles wat van voorgaande generaties geërfd wordt en de moeite van het bewaren waard is. Het is een verzamelnaam voor diverse monumenten, opgravingen, beschermde voorwerpen, archieven, archeologische vondsten en oude stads- en dorpsgezichten. Onderdeel van het cultureel erfgoed is het religieus erfgoed. Dit is erfgoed wat onder invloed van religie tot stand is gekomen, zowel 1) gebouwd, 2) roerend als 3) immaterieel. De belangrijke religieuze stromingen in Nederlands bezitten een “rijk” cultureel, religieus erfgoed. “Rijk” kan hier worden geduid als ‘langdurig’ en ‘betekenisvol’ doordat veel stromingen reeds eeuwenlang invloed uitoefenen op grote delen van de bevolking.

Figuur 7. Relatie van gebouwd religieus erfgoed binnen erfgoed

Deze impact was naast individueel zeker ook maatschappelijk voor iedereen voelbaar waarmee ook de impact in een breder kader aantoonbaar is. Deze langdurige impact geldt ook voor het bijbehorende vastgoed. Religieuze vastgoedobjecten behoren veelal tot het oudste vastgoed van leefgebieden en nemen veelal markante posities in zowel geografisch als qua architectuur en grootte.

De diversiteit van deze objecten is relatief groot. Onder gebouwd religieus vastgoed vallen tal van gebouwen, waaronder abdijen, basilieken, kapellen, kloosterkerken, moskeeën, parochiekerken, pastorieën, synagogen, tempels maar ook roerende zaken die indirect of rechtstreeks met godsdienstuitoefening te maken heeft. Nelissen stelt dat het specifiek gaat om direct met religie verbonden gebouwen (Nelissen, 2008). Gebouwen die onder invloed van religie tot stand zijn gekomen maar inmiddels een andere bestemming hebben gekregen vallen zodoende niet onder het gebouwd religieus vastgoed.

1. Onder roerend religieus vastgoed vallen o.a. doopvonten, gewaden, gezangenboeken, glas-in-loodramen, kerkzilver, kruisen, liturgische missalen, muur- en plafondschilderingen, orgels, preekstoelen, schilderijen, torarollen, etc.
2. Bij de immateriële zaken worden de niet tastbare zaken bedoelt, waaronder bijvoorbeeld gebruiken, muziek, normen en waarden, spreekwoorden en tradities.

2.4.2 *Beschermd gebouwd religieus vastgoed*

Een groot gedeelte van het gebouwd religieus erfgoed wordt beschermd doordat er “beschermdende” statussen zijn toegekend. Deze statussen hebben als doel om de monumentale waarden te borgen. Eigenaren van een dergelijk pand zijn gebonden aan wet- en regelgeving ten aanzien van aanpassingen van het pand, verbouwingen en/of restauraties. In Nederland kan vastgoed een status als 1) rijksmonument, 2) provinciale monument, 3) gemeentelijk monument en 4) beschermde stadsgezicht of dorpsgezicht worden toegekend.

1. Rijksmonumenten

De rijksmonumenten in Nederland vallen onder de monumentenwet en worden beschermd door de Omgevings- en Erfgoedwet. Tot 1 juli 2016 vielen de monumenten onder de “Monumentenwet”, welke inmiddels is vervallen en deels is overgegaan naar de Erfgoedwet (Erfgoed, 2018). Het gaat hierbij om in totaal 4.405 religieuze gebouwen, met voornamelijk kerken, kapellen en kloosters. Voor werkzaamheden aan rijksmonumenten is meestal een vergunning vereist waarmee het karakter van het pand wordt gewaarborgd. Daar komt bij dat eigenaren gebruik kunnen maken van financiële regelingen waaronder subsidies of leningen met een lage rente.

Provincie	Religieuze gebouwen
Groningen	267
Friesland	459
Drenthe	119
Overijssel	216
Flevoland	8
Gelderland	543
Utrecht	227
Noord-Holland	520
Zuid-Holland	469
Zeeland	199
Noord-Brabant	770
Limburg	608
Totaal	4,405

Tabel 2. Aantallen kerkelijke gebouwen op de rijksmonumentenlijst per provincie (2018)¹

2. Provinciale monumenten

In de provincies Noord-Holland en Drenthe wordt een deel van het gebouwd religieus erfgoed beschermd door de toekenning van de status “provinciaal monument”. Een provinciaal monument is een archeologische vindplaats, bouwwerk of landschappelijke structuur die door middel van een provinciale monumentenverordening beschermd wordt vanwege de bijzondere architectonische of cultuurhistorische waarde. Objecten die een provinciale monumentenstatus hebben toegewezen zijn van regionaal belang. (Erfgoed, 2018).

3. Gemeentelijke monumenten

Een ander deel van het gebouwd religieus erfgoed kan op basis van een Gemeentelijke Monumentenverordening worden beschermd. Gemeentes bepalen welke panden en locaties op de gemeentelijke monumentenlijst geplaatst worden. Vaak gebeurt dit als een pand van regionaal of plaatselijk belang is. Het monumentenbeleid van de gemeentes wordt vastgelegd in de gemeentelijke monumentenverordening (Erfgoed, 2018).

¹ In deze aantallen zijn ook objecten en delen van kerkelijke gebouwen opgenomen die inmiddels geen religieuze functie meer hebben.

4. *Beschermd stads- of dorpsgezicht*

Beschermd stads- of dorpsgezichten zijn gebieden met een bijzonder ruimtelijk of architectonisch geheel met een hoge cultuurhistorische waarde. Uitgangspunt hierbij is dat het gebied beschermd wordt. Het betreft hierbij niet de bescherming van afzonderlijke objecten of gebouwen. De lokale gemeentes stellen de bestemmingsplannen op met daarin de desbetreffende stedenbouwkundige en ruimtelijke bepalingen. Door middel van deze bepalingen blijft het cultureel- en historische karakter beschermd en behouden. In Nederland zijn momenteel ongeveer 400 gebieden met een beschermd stads- of dorpsgezicht (Monumenten, 2018).

2.4.3 *Niet-beschermd gebouwd religieus vastgoed*

Het niet-beschermd gebouwd religieus vastgoed bestaat uit alle religieuze objecten exclusief de objecten die een beschermd status toegekend hebben gekregen, zoals toegelicht in paragraaf 2.1.1. Dit betekent overigens niet dat er geen regels zijn ten aanzien van eventuele herbestemmingen. Voor elk object geldt dat eventuele aanpassingen moeten voldoen aan de planologische mogelijkheden zoals vastgesteld door de gemeenteraad en vastgelegd in het bestemmingsplan. Dit plan is juridisch bindend en geeft aan wat de functie van het object is, of er ter plaatse mag worden gebouwd en aan welke eisen moet worden voldaan.

2.4.4 *Het verleden, heden en toekomst van gebouwd religieus erfgoed*

Van het aantal herbestemde religieuze gebouwen in het verleden bestaat geen betrouwbaar overzicht. Dit is aanleiding geweest voor de heer J. Sonneveld om in 1989 een particuliere inventarisatie te maken van de kerkgebouwen in Nederland. Deze database is door de Vrije Universiteit van Amsterdam toegankelijk gemaakt en is inmiddels te raadplegen via de site www.reliwiki.nl. Volgens Sonneveld's onderzoek zijn er vanaf het jaar 1200 tot op heden in totaal circa 19.000 kerkgebouwen gebouwd (Van de Burgt, 2010). In 1975 zijn er hiervan nog ongeveer 9.650 over, de overige kerken zijn gesloopt, herbestemd of op een andere manier komen te vervallen.

Sinds 1975 tot 2008 zijn er in Nederland 1.340 kerkgebouwen buiten gebruik geraakt (Nelissen, 2008). Een aanzienlijk gedeelte hiervan is het directe gevolg van het samenvoegen van kerkelijke gemeenten en parochies. Van de 1.340 kerken hebben meer dan duizend gebouwen een nieuwe functie gekregen, de overige objecten zijn gesloopt. In 2008 waren er nog 8.323 kerken in gebruik door religieuze genootschappen. Hiervan werd verwacht dat er in de opvolgende tien jaar gemiddeld twee kerken per week verkocht zouden worden, zo'n 600 à 700 protestantse en zo'n 400 à 500 rooms-katholieke kerken.

Genootschappen	Totaal
Protestantse Kerk in Nederland	2,638
Overige Protestantse kerkgenootschappen van Gereformeerde signatuur	1,560
Rooms-Katholieke Kerk	1,707
Baptisten	134
Evangelische Gemeenten en Pinkstergemeenten	705
Tempels	61
Apostolische kerken	195
Divers	712
Oud-Katholieke Kerk	31
Jodendom	51
Islam	399
Oosterse kerken/ kerken van buitenlandse origine	130
Totaal	8,323

Tabel 3. Aantal kerkgebouwen met religieuze functie (2008)

Deze verwachting lijkt correct, aangezien er volgens Reliwiki inmiddels ongeveer 7.000 kerken over zijn. Ook de Kerkbalans (Noodzaak, 2018) geeft aan dat er nog ongeveer zeventuizend kerkgebouwen in Nederland zijn. Volgens hen hebben de katholieke kerken en protestantse kerken nog ongeveer 4.000 kerkgebouwen in gebruik. Daarvan zijn ongeveer 2.300 protestants en ongeveer 1.700 rooms-katholiek (cijfers www.kerkbalans.nl).

Doordat de oorzaken van de ontkerkelijking, waaronder het toenemende individualisme, kennisniveau, de toenemende welvaart en zelfbeschikking is het aannemelijk dat het aantal kerkgebouwen met een religieuze invulling verder zal afnemen. In recente publicaties van augustus 2018 in zowel de Telegraaf als Volkskrant wordt zelfs gesteld dat ongeveer de helft van de katholieke en protestantse kerken de komende tijd de deuren zullen sluiten. Er zal slechts een beperkt aantal katholieke parochiekerken overblijven, zo rond de 300. Een soortgelijk lot treft de 'boventallige' kerken van Protestantse Kerk Nederland (Couperus, 2018; Van Erven Dorens, 2018).

2.4.5 Huidige maatregelen voor behoud van religieus erfgoed

Het herbestemmen van gebouwd religieus erfgoed leidt meestal tot een nieuwe invulling waarbij maatschappelijke baten komen te vervallen. De overheid en andere belanghebbenden bieden bescherming ten behoeve van het behoud van religieus erfgoed. Deze maatregelen zijn onder te verdelen in 4 categorieën:

1. Subsidies

Er zijn diverse subsidies die een bijdrage leveren om een deel van kosten voor het onderhoud en het verduurzamen van religieus vastgoed te dragen. Alhoewel deze subsidies niet specifiek voor het behoud van religieus vastgoed bedoeld zijn, dragen zij wel bij in de instandhouding ervan. Een voorbeeld is de subsidieregeling “instandhouding monumenten”.

Met deze instandhoudingssubsidie komt de overheid de eigenaren van monumenten tegemoet ten aanzien van de onderhoudskosten. Het gaat om doelmatig en sober onderhoud over een periode van zes jaar. Daarnaast bestaat de subsidieregeling “stimulering herbestemming monumenten” die het duurzaam gebruik van monumenten en van gebouwen met een cultuurhistorische waarde bevordert. Hierdoor wordt voorkomen dat monumenten, waarvan het lastig is om een nieuwe functie te vinden, voor een langere tijd leeg staan en verwaarloosd worden.

2. Beschermd status van het vastgoed

Zoals toegelicht in paragraaf 2.4.2. wordt een groot gedeelte van het gebouwd religieus erfgoed beschermd doordat er een “beschermd” status is toegekend. Eigenaren zijn hiermee gebonden aan wet- en regelgeving ten aanzien van aanpassingen aan het pand, verbouwingen en/of restauraties. Ook hier geldt dat deze maatregel niet specifiek voor religieus vastgoed bedoeld is, maar wel kan bijdragen in de instandhouding.

3. Verenigingen en burgerinitiatieven

Een vereniging die zich bezighoudt met het behoud van kerken is de Vereniging van Beheerders van Monumentale Kerkgebouwen in Nederland (VBMK). Al dertig jaar zet deze vereniging zich in voor een passende invulling van kerken, bevorderen van belangstelling, professioneel beheer en behoud van monumentale kerkgebouwen. De VBMK-vereniging heeft inmiddels circa 600 kerken onder haar hoede. Er bestaan tal van verenigingen en burgerinitiatieven die als doel hebben sloop of transformatie te voorkomen. Voorbeelden van deze initiatieven zijn de petitie “Red de Bethelkerk Barendrecht” en “Red de Kerk van het Heilig Altaar sacrament” of vorming van commissies zoals “Sluiting Joannes: neen!”. Deze initiatieven blijken vaak weinig effectief omdat ze niet instaat zijn om de oorzaken van de sluiting niet wegnemen.

4. Kerkgenootschappen

Kerkgenootschappen hebben een grote invloed op het behoud van religieus vastgoed. Door te zorgen voor een gezonde financiële huishouding en tijdig onderhoud van het vastgoed, kunnen onverwachte grote uitgaven voorkomen worden. Dit is echter makkelijker gezegd dan gedaan. Zo is invloed uitoefenen op de secularisatie en ontkerkelijking in Nederland praktisch onmogelijk.

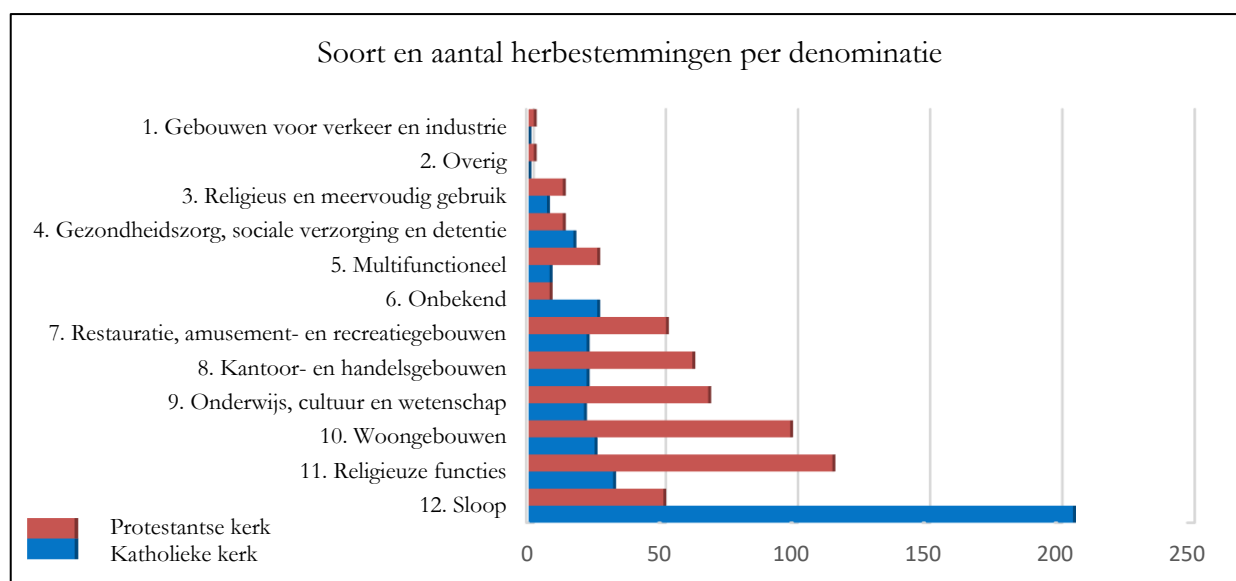
Het exploiteren van het vastgoed kan wel leiden tot extra inkomsten wat weer bijdraagt in het rendabel houden van het kerkgebouw. Wanneer dit niet lukt en er besloten wordt tot sluiting en afstoting, dan kan door het opnemen van een kettingbeding voorkomen worden dat kerkgebouwen een invulling krijgen die haaks staan op het gedachtengoed van de kerk. Praktijkvoorbeelden zijn bijvoorbeeld een supermarkt (Bernadettekerk in Helmond), een tapijthal (St. Michaelkerk in Blokker), een moskee (St. Ignatiuskerk in Amsterdam) of een feestzaal (Sint Josephkerk in Den Bosch). Een aantal uitgangspunten van een kettingbeding bij verkoop van religieus vastgoed zijn als volgt:

- In het verkochte mag geen sprake zijn van pure horecagelegenheden, gokgelegenheden (casino, automatenhal), discotheek, supermarkt/winkeleenheden, bordeel (gerelateerde) bestemming;
- In het verkochte mag geen sprake zijn van druggerelateerde exploitatie in welke zin dan ook;
- In het verkochte mogen geen liturgische, religieuze of levensbeschouwelijke activiteiten van welke aard dan ook ondernomen en/of geëxploiteerd worden;
- In het verkochte dienen alle religieuze kentekens verwijderd te worden en mogen ook niet teruggeplaatst worden;
- Koper verkoper vrijwaart van eventuele auteursrechtelijke aanspraken van de kerk, zulks in verband met mogelijke verbouwingen aan het kerkgebouw;
- In de koopakte wordt altijd een anti-speculatiebeding opgenomen voor een bepaalde periode, meestal tien jaar.

In bijlage 7.10 is een voorbeeld opgenomen van dergelijk soort restricties dat als doel heeft om te borgen dat afgestoten kerkgebouwen een respectvolle invulling krijgen.

2.5 Ontkerkelijking en de herbestemming van gebouwd religieus vastgoed

Door de afname van het aantal actieve gelovigen in Nederland wordt het een steeds grotere opgave voor kerkbesturen om financieel gezond te blijven. De Kennis- en Projectenbank Herbestemming (KPH) stelt dat financiële redenen vaak de doorslag geven voor herbestemming. Zo wordt het onderhoud van kerkgebouwen jaarlijks geschat op gemiddeld €50.000 en door het ouder worden van de gebouwen stijgen deze kosten. Door afname van het aantal gelovigen wordt het steeds moeilijker dit soort bedragen op te brengen. Hierdoor wordt het vaker noodzakelijk voor kerkbesturen om het religieus vastgoed af te stoten. Het bisdom van Haarlem en Rotterdam heeft eind 2008 een inventarisatie uitgevoerd van het vastgoed vanaf 1970 tot 2008, en naar de herbestemming van deze gebouwen. Dit onderzoek is uitgevoerd middels een steekproef van 927 afgestoten kerken. Het onderzoek betrof zowel de sluiting van katholieke als protestantse kerken. Uit het onderzoek kwam naar voren dat verreweg de meeste kerken gesloopt worden om plaats te maken voor een andere bestemming (29%). Van de 897 kerken die zijn herbestemd in de periode 1970-2008 zijn er 147 overgenomen door andere religies. Deze kerkgebouwen zijn voornamelijk herbestemd tot zogenaamde migrantenkerken; hierbij kan gedacht worden aan evangelische kerkgenootschappen of pinkstergemeenten. Daarnaast zijn kerken overgenomen door moskeeën. Naast sloop worden de meeste kerken herbestemd doordat er een nieuwe religieuze functie inkomt (16%) of worden er woongebouwen in gerealiseerd (14%). Ook worden bestaande kerkgebouwen opgesplitst in meerdere gescheiden gedeelten, die elk gebruikt kunnen worden voor verschillende doeleinden. Een geslaagd voorbeeld hiervan is o.a. de Oranjekerk in Amsterdam waar het theaterproductiebedrijf *Hekwerk* van Youp van 't Hek en een online marketingbedrijf is gevestigd maar ook nog steeds frequent kerkdiensten worden gehouden.

Tabel 4. Soort en aantal herbestemmingen per denominatie (Asselbergs, 2008)

Om een succesvolle herbestemming te kunnen realiseren is het van belang om een passende, nieuwe invulling te vinden. Dat lijkt niet altijd een eenvoudige opgave blijkt te zijn. Zo zijn kerkgebouwen in beginsel niet gebouwd voor andere functies dan een kerkelijke invulling. Ook de opbrengsten bij verkoop van een kerkgebouwen zijn grillig. Volgens de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed variëren deze opbrengsten tussen de 1 euro tot bedragen van ver boven een miljoen en staan kerken soms langdurig leeg voordat een nieuwe bestemming gevonden is (Van 't Veen, 2011). Met name de vooroorlogse kerken zijn lastiger te herbestemmen door de vaak waardevolle en hoge binnenruimte. Daarnaast stellen nieuwe functies andere eisen aan de kerken, waaronder bijvoorbeeld de daglichttoetreding, de indeling van ruimten en het comfort. Dergelijk soort aanpassingen kunnen ertoe leiden dat de maatschappelijke waarden aangetast worden.

Wat als een passende nieuwe invulling voor het gebouw wordt beschouwd verschilt per denominatie. De protestante kerk is decentraal opgebouwd. Dit betekent dat elk kerkbestuur eigenaar is van het eigen kerkgebouw en daarmee beslissingsbevoegd is over de toekomstige invulling. Dit heeft als gevolg dat elk lokaal kerkbestuur andere opvatting heeft en anders zal oordelen over een “passende” invulling. Uit onderzoek blijkt dat protestante kerkgebouwen vaker met andere functies worden herbestemd dan bij andere denominaties (Roeterdink et al. 2008). Mogelijk dat de wijze waarop het kerkgebouw gezien wordt door de geloofsovertuiging een rol speelt. De protestantse kerk ziet het gebouw meer als een functioneel gebouw, een plaats waar gelovigen bij elkaar komen om het geloof te belijden (Van der Lingen & Uytenbogaardt, 2008). Bij de katholieke kerk is deze opvatting anders. Hier wordt de kerk gezien als “Domus Dei”, het huis van God waar de ruimten heilig en gewijd zijn (Broekhuizen & Houben, 2008). De katholieke kerk is anders opgebouwd en is meer hiërarchisch van aard. Op het lokale niveau is er het parochiebestuur welke formeel gezien eigenaar is van het kerkgebouw. Zij kunnen aangeven wat voor soort herbestemming passend zou zijn voor de kerk. Het Bisdom is echter van een hoger kerk bestuurlijk niveau en kan altijd een veto uitoefenen ten aanzien van vastgoed gerelateerde zaken. De opvattingen van passende functies kunnen overigens weer verschillen tussen de verschillende bisdommen. Uiteindelijk zijn de opvattingen van de Bisschop over herbestemming van kerken bepalend.

2.6 Het verlies van maatschappelijke waarden bij herbestemming

Het verlies van gebouwd religieus erfgoed heeft gevolgen, in de eerste plaats voor de kerkgenootschappen, maar zeker ook voor de maatschappij. Doordat de koper vaak andere plannen heeft met de grond of het gebouw leidt dit regelmatig tot verlies van het gebouw door gedeeltelijke of volledige sloop. Eigenaren van religieus vastgoed hebben soms de voorkeur voor sloop versus een nieuwe religieuze invulling. Dit hangt deels samen met bezwaren tegen een voor de eigenaar niet-passend hergebruik en deels met de vrees dat kerkgebouwen hun eigen identiteit zouden verliezen bij massale herbestemming (Nelissen, 2008). Commerciële ontwikkelaars hebben daarnaast vaak de voorkeur voor sloop doordat nieuwbouw minder complex en risicovol is. Bestaande bouw is over het algemeen duurder wat betreft de herontwikkeling en daarmee minder aantrekkelijk.

In de bestaande literatuur worden voorbeelden gegeven van maatschappelijke baten die bij een herbestemming van religieus vastgoed verloren kunnen gaan. Uit onderzoek blijkt dat er echter geen passend model bestaat waar de maatschappelijke baten in kunnen worden onderverdeeld. De Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed heeft een model ontwikkeld waarmee monumentaal vastgoed gewaardeerd kan worden. Deze waardering is gebaseerd op vijf hoofdcriteria, te weten:

1. De cultuurhistorische waarden

Onder de cultuurhistorisch waarden vallen o.a. de belangen van culturele, sociaaleconomische, en geestelijke ontwikkelingen, de belangen van geografische of historisch-ruimtelijke ontwikkeling, de belangen technische of typologische ontwikkeling, de belangen wegens innovatie of belangen wegens bijzondere herinneringswaarde.

2. Architectuur- en kunsthistorische waarden

Onder architectuur- en kunsthistorische waarden vallen o.a. de geschiedenis van de architectuur of bouwtechniek, het belang van een oeuvre van een bouwmeester, het belang van esthetische kwaliteiten, het belang wegens bijzondere materiaalgebruik en het belang wegens een bijzondere samenhang tussen exterieur en interieur.

3. Situationele en ensemblewaarden

Onder situationele en ensemblewaarden valt de betekenis van het object als essentieel onderdeel van een complex, de waarden door een beeldbepalende betekenis, voor het aanzien van de omgeving, waarden wegens hoogwaardige kwaliteit in relatie tot de onderlinge historisch-ruimtelijke context.

4. Gaafheid en herkenbaarheid

Onder de gaafheid en herkenbaarheid valt het belang vanwege architectonische gaafheid of herkenbaarheid, het belang vanwege materiële, technische of constructieve gaafheid, het belang vanwege de oorspronkelijke, belangrijke functie.

5. Zeldzaamheid

Onder de zeldzaamheid valt het belang vanwege de absolute zeldzaamheid in architectuurhistorisch, bouwtechnisch, typologisch of functioneel opzicht of het belang vanwege zeldzaamheid.

Het nadeel van het bovenstaande model is dat het niet specifiek ontwikkeld is voor religieus vastgoed. Dit leidt ertoe dat er dat er maatschappelijke waarden zijn die niet onder de 5 categorieën vallen. Analyse van de bestaande literatuur toont deze leemte aan. Zo stelt het rapport “Geloof in de toekomst” dat er binnen het gebouwd religieus erfgoed maatschappelijke activiteiten plaatsvinden, waarbij roerend religieus erfgoed een belangrijke ondersteunende functie vervult (Nelissen, 2008). Zo wordt geschat dat circa 80 procent van de kerkelijke gemeenten culturele activiteiten organiseert. Hier gaat het vooral om het openstellen van religieus vastgoed buiten de eigen diensten en vieringen ten behoeve van concerten, festivals maar ook bedevaarten. De culturele activiteiten bereiken jaarlijks ongeveer 1,7 miljoen mensen, van wie ruim 600.000 via concerten en festivals en bijna 600.000 via de openstelling van kerken (Bernts & Kregting, 2010). De inschatting is gemaakt dat hier ruim 30.000 vrijwilligers mee gemoeid zijn die een waarde vertegenwoordigen van 45 miljoen euro. In onderhevig onderzoek wordt zodoende deze sociale waarde toegevoegd middels de categorie “Sociaal maatschappelijke waarde”.

6. Sociaal maatschappelijke waarde

Onder de sociaal maatschappelijke waarden vallen de waarden die het religieus bebouwd erfgoed toevoegt aan mens en maatschappij. Hierbij kan gedacht worden aan zowel religieuze als niet religieuze activiteiten, zoals de mogelijkheid tot zingeving en bezinning, geloofsuitvoering, vieren en herdenken, rouwen en afscheid nemen.

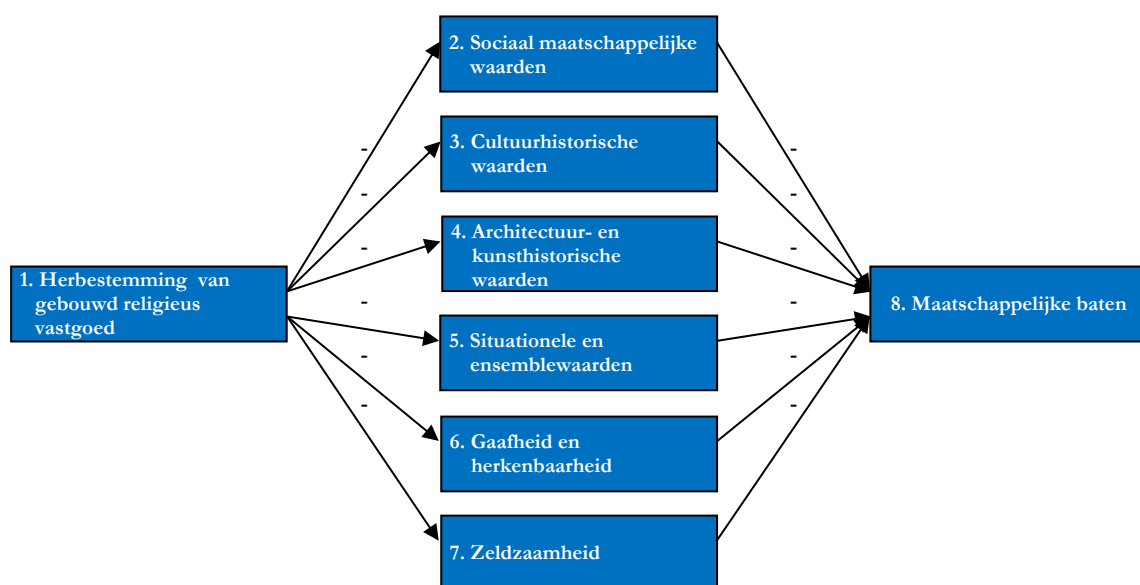
Zodoende wordt in dit onderzoek uitgegaan van een zestal categorieën van maatschappelijke baten die verloren kunnen gaan bij herbestemming van religieus vastgoed.

3 Onderzoeksmodel

In dit hoofdstuk wordt de samenhang tussen het conceptuele model en het uitgevoerde onderzoek, zowel het bureau- als het veldonderzoek, weergegeven. Op basis van het conceptuele model worden zowel de posities van de onderzoeksvragen als de koppeling met het bureauonderzoek en veldonderzoek toegelicht. Daarnaast wordt er ingegaan op de reikwijdte van het veldonderzoek.

3.1 Het conceptuele onderzoeksmodel

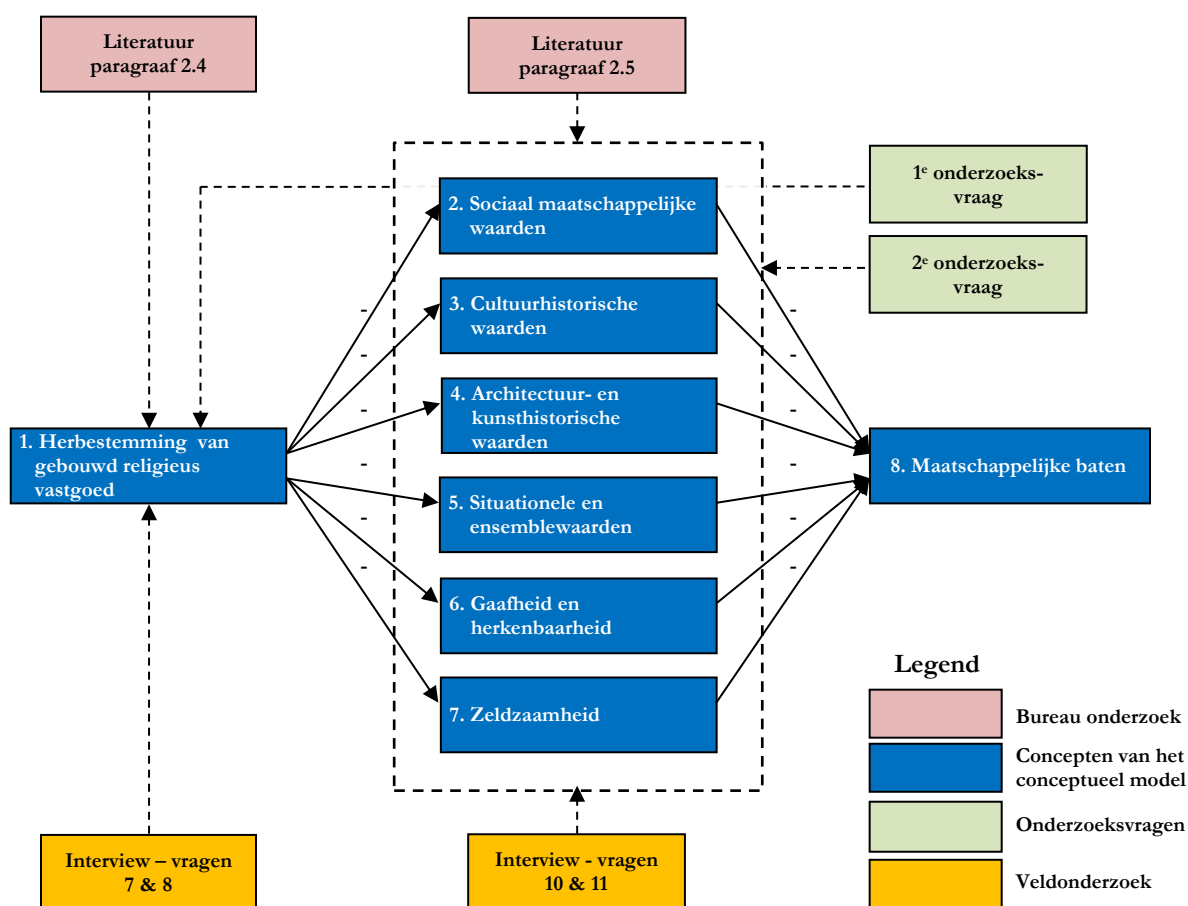
Het doel van het conceptuele model, zoals aangegeven in figuur 8, is om de mogelijke relaties weer te geven tussen de verschillende concepten die in dit onderzoek worden gebruikt. De hypothetische veronderstelling hierbij is dat de herbestemming van gebouwd religieus vastgoed een negatief effect heeft op de onderstaande 6 concepten, nr. 2 t/m 7, die elk ertoe leiden dat de maatschappelijke baten afnemen. Door middel van veldonderzoek zal aangetoond worden of dit daadwerkelijk het geval is.

Figuur 8. Het conceptueel onderzoeksmodel

3.2 Samenhang conceptuele model en het veldonderzoek

Er bestaat een inhoudelijke relatie tussen de interviewvragen uit het veldonderzoek en het theoretische kader. Zo worden er vragen gesteld naar de aanleiding van de mogelijke herbestemming van het religieus vastgoed (vraag 7) en de te verwachte invulling van het religieus vastgoed na herbestemming (vraag 8). Ten aanzien van de uitkomst van deze vragen wordt verwacht dat deze overeen zullen komen met de beschreven oorzaken in paragraaf 2.3 Secularisatie in Nederland en paragraaf 2.4 Het Nederlands gebouwd religieus erfgoed.

Figuur 9. Samenhang tussen het conceptuele model en het veldonderzoek

3.3 Reikwijdte van het veldonderzoek

De reikwijdte van het veldonderzoek bestaat uit twaalf interviews met personen die aantoonbare, relevante kennis en ervaring hebben met de herbestemming van gebouwd religieus vastgoed. Deze personen zijn aantoonbare experts en vertegenwoordigen een selecte steekproef. Het selectieproces heeft namelijk plaatsgevonden op een persoonlijke beoordeling.

De beoordeling heeft plaatsgevonden op basis van de individuele expertise, de mate van betrokkenheid bij de herbestemming van religieus vastgoed en de invalshoek. Zo is er voorkeur gegeven aan een diversiteit van geloofsgemeenschappen, maar ook de input van experts die als makelaar optreden en de ontwikkelaars die het vastgoed herbestemmen. De gedachtegang en verwachting hierbij is dat een bredere populatie leidt tot een gemêleerd en evenwichtiger uitkomst. Dit kan leiden tot een uitkomst waarbij er geen eenduidig antwoord te geven is op de onderzoeksvragen. In dat geval zal verder gekeken worden naar de onderlinge verschillen tussen de respondenten en relatie met het religieuze vastgoed.

Om de kwaliteit van de interviews te borgen is gebruik gemaakt van de “Members check” procedure. Zodoende is elk gespreksverslag aan de hand van een opname uitgeschreven en zijn de interviewvragen op basis van het uitgeschreven gespreksverslag beantwoord. Zowel het gespreksverslag als de beantwoorde interviewvragen zijn teruggekoppeld aan de desbetreffende persoon ter controle en goedkeuring. Pas na ontvangst van zowel het akkoord als de eventuele aanvullingen is de informatie opgenomen in dit onderzoek. Aan de interviews hebben een zevental kerkgenootschappen deelgenomen, vier vanuit een Rooms Katholieke achtergrond, één protestantse, één Nederlands Hervormde en één Doopsgezinde. Elk van deze personen vertegenwoordigt een andere denominatie. Daarnaast hebben twee professionals deelgenomen die als experts dagelijks betrokken zijn bij de verkoop van religieus vastgoed. Als laatste hebben ook drie herbestemmingsexperts deelgenomen die als initiatiefnemer of vakinhoudelijk betrokken zijn geweest bij de herbestemming van religieus vastgoed. Om eventuele subjectiviteit te voorkomen is besloten om geen deelnemers te selecteren uit het eigen privé netwerk, maar enkel op basis van zakelijke contacten en suggesties uit dit netwerk.

Gezien de omvang en diversiteit van de steekproef wordt niet verwacht dat het mogelijk is om te generaliseren. Hiervoor dient een aselechte steekproeftrekking te worden gehanteerd waarmee een zekere graad van waarschijnlijkheid kan worden gerealiseerd ten aanzien van de populatie. In dit onderzoek is een aselechte steekproeftrekking niet mogelijk gebleken. Het is de verwachting dat de gevoeligheid ten aanzien van het onderwerp hier een oorzaak van is.

4 Resultaten van het praktijkonderzoek

In dit hoofdstuk worden de bevindingen van het uitgevoerde veldonderzoek weergegeven. Ten eerste wordt de reikwijdte van het veldonderzoek toegelicht waarna bij elke vraag de resultaten worden weergegeven. Hierbij wordt een opsomming gegeven van de antwoorden met waar relevant één of meerdere quotes.

4.1 De uitkomsten van het veldonderzoek

Aan het veldonderzoek hebben twaalf personen deelgenomen met elke aantoonbare kennis en ervaring ten aanzien van de herbestemming van religieus vastgoed. Tijdens de interviews is de herbestemming van één klooster, één kapel en in totaal twintig kerken aanbod gekomen, waarvan veertien met pastorie.

De vragen 1 t/m 6 hebben betrekking tot de achtergrond van de geïnterviewde personen. Zo wordt onderzocht wat de desbetreffende achtergrond is en wat de relatie tot religieus vastgoed en de herbestemming ervan is. Vragen 7 en 8 hebben betrekking tot de aanleiding van de herbestemming van het religieus vastgoed en de verwachte invulling ervan. Vraag 9 onderzoekt of er voorwaarden worden gesteld bij de herbestemming en vragen 10 en 11 hebben betrekking tot het verlies van maatschappelijke waarden. Vragen 12 en 13 gaan over het mogelijke verlies van maatschappelijke baten en hoe dit verlies eventueel voorkomen had kunnen worden.

Vragen 1 en 2: Tot welke religieuze stroming behoort u en wat is uw relatie tot deze stroming?

Van de geïnterviewde personen voelt het merendeel zich verbonden met de Rooms-Katholieke kerk (6x). De overige personen zijn Protestants (1x), Nederlands Hervormd (1), Doopsgezind (1x), Oecumenisch (1x) of is het niet bekend (2x). Vrijwel alle personen zijn actief binnen het eigen kerkgenootschap in tal van facetten waaronder als bestuurslid, opbouwwerker, coördinator, lid van de kerkenraad, kaskantorencommissie, secretaris, voorzitter en kerkrentmeester.

Vragen 3 en 4: Wat is uw relatie tot het religieus vastgoed en op welke manier bent u betrokken bij de herbestemming van religieus vastgoed?

De meeste mensen zijn ofwel direct betrokken bij het besluitvormingsproces van het afstoten van religieus vastgoed ofwel de uitvoering ervan. De rol van waaruit de betrokkenheid plaatsvindt is divers. Zo is er een RK-opbouwwerker geïnterviewd die betrokken is aan het begin van een beslissingstraject en parochiebesturen begeleid wanneer er intern problemen zijn. Vaak leidt dit uiteindelijk tot het afstoten van vastgoed. Er zijn diverse personen gesproken die betrokken zijn

vanuit de geloofsgemeenschap die zich bezighouden met het verkoopproces maar ook diverse medewerkers van Reliplan die ingehuurd worden voor hun expertise en ervaring bij de herbestemming van religieus vastgoed. Daarnaast zijn er ook twee personen gesproken die uit een ontwikkelaarsoptiek betrokken zijn en pas in beeld komen zodra het vastgoed al op de markt aangeboden worden.

Vragen 5 en 6: Op wat voor soort object(en) heeft de herbestemming betrekking toe en is het vastgoed beschermd met een bepaalde status?

Het merendeel van de ondervraagden zijn betrokken bij de herbestemming van ofwel een kerkgebouw met een pastorie (14) of alleen een kerkgebouw (6). Naast deze kerken is slechts één klooster en één kapel aanbod gekomen. Wat opvalt is dat vrijwel alle objecten beschermd worden middels een rijks- of gemeentelijke monumentale status. Bij slecht 3 objecten is geen monumentale status toegekend, waarvan er één ontnomen is na een verwoestende brand. Een overzicht van het religieus vastgoed waar de geïnterviewde personen bij betrokken zijn en naar gerefereerd hebben en is opgenomen in bijlage 7.9.

Vraag 7: Wat is de aanleiding van de (mogelijke) herbestemming van het religieus vastgoed?

Alle geïnterviewde personen hebben input verstrekt op basis van de eigen specifieke situatie, ervaring en mening. Alle antwoorden zijn gerelateerd aan de afname van het aantal actieve gelovigen en het teruglopen van de inkomsten van de kerk. Daarnaast worden ook de hogere onderhoudskosten genoemd (1x). Uiteindelijk leiden beide voor veel kerkgenootschappen tot een jaarlijks structureel exploitatietekort waardoor het aanhouden van het vastgoed onhoudbaar wordt. Deze uitkomst komt overeen met de theorie zoals beschreven in paragraaf 2.3. Soms wordt besloten om te fuseren met een ander kerkgenootschap waardoor vastgoed overbodig wordt. In andere gevallen staat de kerk al lange tijd leeg en wordt een kerk uit de eredienst onttrokken zonder dat er noodzaak is voor een alternatieve locatie.

“De grondslag met betrekking tot het afstoten van kerken komt met name door hoge kosten van het onderhoud. Dit komt weer door een afname van het aantal actieve mensen die naar de kerk gaan.” (Bestuurslid parochie Sint Jan in Waalwijk, 17 juli 2018)

“Vanwege een structureel jaarlijks exploitatietekort is gekeken naar een oplossing, uit onderzoek blijkt dat het vastgoed de grootste oorzaak van het tekort is.” (Opbouwwerker Bisdom Den Bosch, 21 juni 2018).

Vraag 8: Wat is de verwachte invulling van het religieus vastgoed na herbestemming?

Tijdens de interviews is informatie gedeeld over de herbestemming van de kerken in Nederland (zie bijlage 7.9 voor meer informatie). Van de 22 kerken is van een zestal niet duidelijk wat de uiteindelijke invulling zal zijn. Het merendeel wordt herbestemd naar bedrijvigheid (4x) of een combinatie van bedrijvigheid met een andere invulling (3x). Wonen komt vervolgens het meeste voor (3x) of een combinatie met een andere invulling (3x). De overige kerkgebouwen krijgen een religieuze invulling (1x), worden gebruikt als school (1x) of worden gesloopt (1x). Deze uitkomsten komen niet overeen met de uitkomsten van het bureauonderzoek. Uit dit onderzoek blijkt dat de meeste kerken gesloopt worden, een nieuwe religieuze functie of een woonfunctie krijgen. Dit is van invloed op de uitkomsten van het onderzoek. Het is namelijk waarschijnlijk dat er meer maatschappelijke waarden vervallen bij sloop dan bij een nieuwe religieuze invulling.

Vraag 9: Zijn er voorwaarden gesteld ten aanzien van de nieuwe invulling, bijvoorbeeld door middel van een kettingbeding?

Alle geïnterviewde personen hebben input verstrekt op deze vraag. Uit de antwoorden blijkt dat er een groot verschil is per denominatie. Bij verkoop van een katholiek gebouw moeten alle religieuze tekenen die de kerk bezit verwijderd worden. Daarnaast moet de klok uit de toren het zwijgen worden opgelegd omdat het luiden een teken geeft voor de oproep van gebed. Alle religieuze beelden moeten uit het gebouw en mogen ook niet terugkeren. De voorwaarden worden vastgelegd in een kettingbeding die worden opgelegd op straffe van een boetebedrag. Daarnaast mag kerkelijk vastgoed niet verkocht worden aan gemeenschappen die niet behoren tot de unie van (christelijke) kerken. Ook worden er voorwaarden gesteld ten aanzien van de nieuwe invulling en zal het Bisdom akkoord moeten geven bij de verkoop.

Bij de protestantse kerk geldt dat als een gebouw aan de eredienst onttrokken wordt, de nieuwe eigenaar er mee mag doen wat hij wil. Bij het onttrekken aan de eredienst worden de roerende goederen verwijderd, het komt echter voor dat religieuze objecten achterblijven uit pragmatische of gebruiksoverwegingen.

“Bij het onttrekken aan de eredienst worden de roerende goederen verwijderd waar de Paaskaars en antependium het belangrijkste zijn. In Hauwert zijn de gezangborden en het avondmaalservies in bruikleen-overeenkomst aan de nieuwe eigenaar gegeven. Het avondmaalservies staat in een vitrine, dan komt het toch het beste tot zijn recht.”

(College kerkrentmeesters protestantse gemeente Thomas, 27 juni 2018)

Vraag 10: Vervallen er maatschappelijke baten bij de herbestemming van religieus vastgoed?

Vrijwel alle geïnterviewden hebben input verstrekt op basis van de eigen specifieke situatie, ervaring en mening, één persoon heeft geen antwoord gegeven op deze vraag. De uitkomsten zijn vrijwel unaniem waarbij gesteld wordt dat er maatschappelijke baten vervallen bij de herbestemming van religieus vastgoed. Wat opvalt is dat door het doopsgezinde genootschap gesteld is dat er geen maatschappelijke baten verdwenen zijn maar juist zijn toegenomen. In dit specifieke geval heeft het kerkgebouw geen bijzondere maatschappelijke waarden. Daarnaast heeft het nooit een sociale maatschappelijke functie in de buurt gehad. Door de herbestemming is er een bijzondere school voor in de plaats gekomen, waardoor er veel meer interactie is gekomen met de omgeving. Een herbestemmingsexpert heeft gesteld dat er geen waarden zijn vervallen. Dit betreft een kerk die gesloopt dreigde te worden en door de herbestemming de maatschappelijke baten heeft weten te behouden.

In zijn algemeenheid denken de herbestemmingsexperts geheel anders over het verval van maatschappelijk waarden. Zo wordt er geopperd dat het maar zeer de vraag is of er baten vervallen bij herbestemming. Het is namelijk vaak zo dat er in de te herbestemmen kerken al een tijd geen religieuze activiteiten in plaatsvindt. De kerk wordt immers afgestoten zodra het gebruik terugloopt. Door herbestemming wordt er een nieuwe functie gegeven aan het gebouw waardoor nieuwe baten gecreëerd worden en oude deels kunnen blijven bestaan. Dit wordt ook beaamd door de ontwikkelaar van de Petrus kerk. Hij stelt dat er überhaupt geen maatschappelijke baten door herbestemming zijn verdwenen maar wel zijn toegevoegd. Door het creëren van een verdieping zijn de glas en loodramen veel beter zichtbaar geworden dan voorheen. Ook leidt de herontwikkeling ertoe dat er veel meer verteld wordt over de historie van de kerk, een verhaal dat anders niet verteld werd.

Vraag 10.	Kerk			Professionals			Herbestemming experts		
	Nee	0	Ja	Nee	0	Ja	Nee	0	Ja
Antwoorden:	1	-	6	-	-	2	1	1	-

Tabel 5. Uitkomsten interview vraag 10: vervallen er maatschappelijke baten?

“Als het gaat om religieus vastgoed, dan heeft een kerk altijd een sociaal maatschappelijke waarde en betekenis. Bij herbestemming verdwijnt deze waarde” (Opbouwwerker Bisdom Den Bosch, 21 juni 2018).

“Als er een kindje in de buurt jarig was, dan gingen de klokken lang zál zé leven luiden. Dat is toch hartstikke leuk? Dan houd je toch binding met de buurt?” (Directeur Bouwstenen voor Sociaal, 9 augustus 2018).

Vraag 11: Welke maatschappelijke baten komen volgens u te vervallen bij herbestemming?

Alle geïnterviewden hebben antwoord gegeven op deze vraag. De uitkomsten met betrekking tot het verval van maatschappelijke baten bij herbestemming lopen uiteen. Vrijwel alle kerkgenootschappen zijn van mening dat door de herbestemming van religieus vastgoed er in meer of mindere mate maatschappelijke baten verloren gaan. Met name de sociaal maatschappelijk baten verdwijnen (6x), maar ook cultuurhistorische (3x) en architectuur- en kunsthistorische baten verdwijnen (3x). De situationele en ensemble waarden, gaafheid en herkenbaarheid en zeldzaamheid verdwijnt in mindere mate (2x).

Ook door de professionals wordt gesteld dat er met name sociaal maatschappelijke baten verdwijnen (2x), hetzelfde geldt voor de situationeel en ensemble waardes. Wat betreft de cultuurhistorische waarden zijn de meningen verdeeld. Bij herbestemming kunnen de waarden afnemen (1x) maar ook toenemen (1x). In dit geval betreft het een kerk die ruim twaalf jaar niet meer in gebruik is, noch onderhouden wordt waardoor de cultuurhistorische waarden komen te vervallen. Door een herbestemmingstraject kunnen de waarden voor het gebouw juist behouden worden. De herbestemmingsexperts liggen wat betreft het verval van maatschappelijke baten uit elkaar. Beide zijn ervan overtuigd dat herbestemming kan leiden tot een toename van maatschappelijke baten, echter doordat bij één kerk de nieuwe invulling nog niet vaststaat, is het nog niet mogelijk hier een stelling in te nemen.

Vraag 11.	Kerk			Professionals			Herbestemming experts		
	-	0	+	-	0	+	-	0	+
a. Sociaal Maatschappelijk	6	-	1	2	-	-	-	1	2
b. Cultuurhistorisch	3	4	-	1	-	1	-	1	2
c. Architectuur- en kunsthistorisch	3	4	-	1	1	-	-	1	2
d. Situationeel en ensemble	2	5	-	2	-	-	-	1	2
e. Gaafheid en herkenbaarheid	2	5	-	1	1	-	-	1	2
f. Zeldzaamheid	2	5	-	1	1	-	-	1	2

Tabel 6. Uitkomsten interview vraag 11: welke maatschappelijke baten vervallen er?

“Er gaat door herbestemming van religieus vastgoed een stuk zinggeving verloren. Zinggeving met name naar jezelf toe maar ook naar je omgeving.” (Coördinator R. K. parochie Amstelland, 22 juni 2018).

“Je kunt het een beetje vergelijken met het verdwijnen van de supermarkt in het dorp. Iedereen is het eens dat het een belangrijke functie heeft: sociaal gezien, waaronder de mogelijkheid van ontmoeting. Als zo’n voorziening weg gaat, dan is er iets wezenlijks verdwenen. Dat is met de kerk ook zo, als de kerk uit het dorp verdwijnt dan verdwijnt de ziel uit het dorp” (Secretaris parochiebestuur H. Franciscus en H. Clara, 25 juni 2018).

Vraag 12: Had het verlies van maatschappelijke baten voorkomen kunnen worden?

Vrijwel alle geïnterviewden hebben input verstrekt op basis van de eigen specifieke situatie, ervaring en mening, één persoon heeft geen antwoord gegeven op deze vraag. De uitkomsten met betrekking tot de vraag of het verlies van maatschappelijke baten voorkomen had kunnen worden lopen sterk uiteen. Van de kerkgenootschappen heeft het merendeel aangegeven dat het verlies van maatschappelijke baten onvermijdelijk is (4x). Slechts 2 genootschappen hebben aangegeven dat dit wel mogelijk was. Van de professionals en herbestemming experts denkt iedereen dat dit ook onvermijdelijk was (3x) of heeft er geen mening over (1x).

Vraag 12.	Kerk			Professionals			Herbestemming experts		
	Oneens	Niet eens nog oneens	Eens	Oneens	Niet eens nog oneens	Eens	Oneens	Niet eens nog oneens	Eens
Verval van maatschappelijke baten?	4	1	2	2	-	-	1	1	-

Tabel 7. Uitkomsten interview vraag 12: had het verlies voorkomen kunnen worden?

“Als je fundament wilt leggen onder het bezit van de kerkelijke gemeente dan moet je ook een bestendig eigen draagvlak hebben. Als je alleen maar drijft op subsidies en giften die niets met je basisactiviteit te maken hebben dan gaat het niet werken” (College kerkrentmeesters protestantse gemeente Thomas, 27 juni 2018).

Vraag 13: Op welke wijze had het verlies van maatschappelijke baten voorkomen kunnen worden?

Van de kerken die aangegeven hebben dat het verlies van maatschappelijke baten voorkomen had kunnen worden, wordt gesteld dat het gebouw verkocht had kunnen worden aan een andere geloofsgemeenschap. Een andere mening is dat het verlies alleen kan worden voorkomen als het geloofsleven weer zou gaan bloeien. Er worden diverse suggesties gegeven met betrekking tot wat de religieuze gemeenten zouden moeten doen. Zo zouden zij op zoek moeten naar toekomstbestendige modellen, zich aanpassen aan een veranderende maatschappij en de mentaliteit van “wel nemen maar niet zorgdragen” met betrekking tot het kerkgebouw, moeten veranderen. De essentie zit er echter in de afname van het aantal gelovigen, waarvan de vergrijzing

en de jongeren die niet meer naar de kerk gaan de meeste impact lijken te hebben. Hierdoor kunnen de religieuze gemeenten niet langer de kosten dragen met het afstoten van het vastgoed als gevolg.

Ondersteuning door de overheid door het vertrekken van subsidies of bijdragen vanuit het bedrijfsleven zal hier geen verandering in brengen en hoogstens het herbestemmingsproces vertragen. Wat het verlies van maatschappelijke baten kan verminderen is door bij de herbestemming een publieke functie te realiseren. Hierdoor kunnen mensen blijven genieten van het gebouw en de plek. Hier zou de overheid wel in bij kunnen dragen door geld toe te kennen aan functies die hun eigen broek op kunnen houden.

“Het verlies van maatschappelijke baten kan voorkomen worden, echter hiervoor is een ommezwaai binnen onze maatschappij nodig. Dan moet men weer “het licht gaan zien” ... waardoor de kerk weer een maatschappelijke rol gaat krijgen.” (Opbouwwerker Bisdom Den Bosch, 21 juni 2018)

“Als er meer geld van de overheid was vrijgemaakt dan had het wel wat geholpen, maar het was uiteindelijk uitstel van executie geweest. Als je een fundament wilt leggen onder het bezit van de kerkelijke gemeente dan moet je ook een bestendig eigen draagvlak hebben”. (Lid kerkenraad Protestantse Gemeente Schagen, 27 juni 2018).

5 Conclusie en aanbevelingen

In dit hoofdstuk worden de onderzoeksvragen beantwoord op basis van het uitgevoerde bureau- en veldonderzoek. Daarnaast worden de onderzoeksbeperkingen weergegeven, evenals suggesties voor toekomstig onderzoek en een korte reflectie.

5.1 Beantwoording onderzoeksvragen

De eerste onderzoeksvraag luidt als volgt:

“Hoe ziet het huidige Nederlands gebouwd religieus erfgoedlandschap eruit en wat zijn de verwachting voor de toekomst?”

Uit dit onderzoek blijkt dat door een diversiteit aan redenen de ontkerkelijking toeneemt waardoor de herbestemming van religieus vastgoed ook toeneemt. Momenteel zijn er ongeveer 7.000 kerken in Nederland met een religieuze invulling waarbij door het toenemende individualisme, kennisniveau, de toenemende welvaart en zelfbeschikking het aannemelijk is dat het aantal kerkgebouwen verder zal afnemen. Door de vergrijzing is het zelfs waarschijnlijk dat er een versnelling van dit proces zal plaatsvinden. Diverse bronnen stellen dat ongeveer de helft van de katholieke en protestantse kerken de komende tijd de deuren zullen sluiten. Er wordt zelfs gesteld dat er slechts 300 katholieke parochiekerken zouden overblijven. Alhoewel er geen gedegen wetenschappelijk onderbouwing wordt weergegeven zijn er ook geen aanwijzingen die het tegenovergestelde suggereren. De verwachting voor de toekomst is dat een aanzienlijk deel van het religieus vastgoed afgestoten zal worden waarbij het merendeel de religieuze functie zal verliezen.

De tweede onderzoeksvraag luidt als volgt:

“Wat zijn de maatschappelijke baten van gebouwd religieus erfgoed en gaan deze verloren bij herbestemming?”

Tijdens dit onderzoek zijn een zestal maatschappelijke waarden getoetst op afname bij herbestemming van religieus vastgoed. Hieruit blijkt dat er grote waardering is voor de maatschappelijke waarden van religieus vastgoed. Alle mensen betrokken bij dit onderzoek erkennen deze waarden en spreekt zich uit als voorstander van het behoud ervan.

Het overgrote merendeel van de geïnterviewde kerkgenootschappen en professionals ziet maatschappelijke waarden van gebouwen verloren gaan bij herbestemming. Het grootste verlies vindt plaats ten aanzien van de sociaal maatschappelijke waarden. De herbestemmingsexperts die zich bezighouden met de herontwikkeling van religieus vastgoed staan hier anders in. Zij zijn van mening dat herbestemming ook kansen biedt en stellen het verval van maatschappelijke baten bij herbestemming ter discussie. Volgens hen is het namelijk vaak zo dat de kerken die herbestemd worden al een geruime tijd geen religieuze activiteiten meer plaatsvinden met verval tot gevolg. Door herbestemming worden er een of meerdere nieuwe functies gegeven aan het gebouw waardoor nieuwe maatschappelijke baten gecreëerd worden en oude zelfs (deels) kunnen blijven bestaan.

Het verschil in perceptie tussen de projectontwikkelaars en overige respondenten heeft wellicht te maken met de verschillende belangen en fases waarin beide groepen bij het religieus vastgoed betrokken zijn. De kerkgenootschappen nemen afscheid van een gebouw dat vaak een emotioneel en lastig proces is terwijl ontwikkelaars juist gericht zijn op de toekomst van het vastgoed. Daarnaast lijkt het verval van maatschappelijke baten mede af te hangen van de herbestemming die plaatsvindt. Het verval van baten bij een herbestemming naar een bijzondere school is lager, en kan zelfs toenemen.

De hoofdvraag luidt als volgt:

“Is interventie noodzakelijk om maatschappelijke baten van Nederlands gebouwd religieus erfgoed te borgen vanwege secularisatie?”

Uit de resultaten van de interviews blijkt dat het merendeel van de religieuze genootschappen denkt dat het verval van maatschappelijke baten niet voorkomen kan worden. De kerken lopen leeg waardoor de inkomsten teruglopen terwijl de kosten van onderhoud toenemen. Om de kerkgebouwen een religieuze invulling te laten behouden zal het geloofsleven weer moeten gaan bloeien. Het is echter onwaarschijnlijk dat dit binnen afzienbare tijd zal gaan gebeuren. Daarnaast betreft het een proces dat geen interventiemogelijkheden kent. Hierdoor ziet het er, vanuit het perspectief van de geloofsgemeenschappen, niet rooskleurig uit ten aanzien van het gebouwd religieus erfgoed. Subsidie van de overheid of het bedrijfsleven zal hier geen verandering in brengen en het herbestemmingsproces waarschijnlijk alleen maar vertragen. Zodoende zal ook interventie door het verstrekken van meer subsidies niet of slechts beperkt bij kunnen dragen aan het behoud van het religieus erfgoed. Een interventie is concluderend noodzakelijk, maar niet mogelijk.

5.2 Betrouwbaarheid en validiteit

Dit onderzoek kent een aantal beperkingen die van invloed zijn op de betrouwbaarheid en validiteit van de uitkomsten:

1. Eén van de beperking is het aantal uitgevoerde interviews. Hoewel er in totaal twaalf interviews zijn uitgevoerd, zouden meer interviews de betrouwbaarheid van dit onderzoek vergroten;
2. Er is gekozen voor een onderzoekspopulatie waarbij voornamelijk gericht is op kerkgenootschappen. Een nadeel hiervan is dat de uitkomsten van de interviews afhankelijk is van de geloofsgemeenschap per geïnterviewde persoon en de respectievelijke belangen per kerk. Zo zouden kerkgenootschappen het verval van maatschappelijke baten veel zwaarder kunnen laten wegen door de eigen betrokkenheid in het verleden. Voor ontwikkelaars telt dit minder zwaar doordat zij meerdere belangen hebben. Dit kan leiden tot een diffuus beeld;
3. Ook is gekozen om informatie met betrekking tot het verval van maatschappelijke baten op te halen aan de hand van de kennis en ervaringen van de geïnterviewden. De relatie tussen het verval van maatschappelijke baten en het soort herbestemming wordt hierbij buiten beschouwing gelaten, maar kan weldegelijk tot andere inzichten leiden.

5.3 Suggesties voor verder onderzoek

Zoals gesteld in paragraaf 1.5 kwalificeert dit onderzoek zich als een verkennend onderzoek met een kwalitatief karakter. Er zijn zodoende mogelijkheden voor verder onderzoek. Hieronder volgen een drietal suggesties:

1. Binnen dit onderzoek is voornamelijk gekeken hoe religieuze genootschappen tegen het verval van maatschappelijke baten aankijken bij het afstoten van religieus vastgoed. Onderzoek hiernaar uit het perspectief van ontwikkelaars of eindgebruikers zal waarschijnlijk een andere uitkomst opleveren;
2. Het is denkbaar dat herbestemming van religieus vastgoed naar een maatschappelijke invulling minder verlies van maatschappelijke baten oplevert, of zelfs baten creëert. Zeker ten opzichte van sloop of een herbestemming naar een kantorenfunctie. Onderzoek naar de relatie tussen verval of creatie van maatschappelijke baten en mogelijke herbestemmingen kan interessante en aanvullende inzichten opleveren;

3. Regionale verschillen en verschillen tussen stedelijke versus niet-stedelijke gebieden zijn niet meegenomen binnen het onderzoek. Aanvullend onderzoek op sociaalgeografisch gebied kan dergelijke verschillen inzichtelijk maken.

5.4 Hypothesen

1. De mate van verval van maatschappelijke baten bij herbestemming van religieus vastgoed is afhankelijk van de tijdsperiode, bouwstijl, soort kerk en de nieuwe bestemming;
2. In stedelijk gebied wordt, door zowel de geloofsgemeenschap als de publieke gemeente, minder weerstand geboden tegen herbestemming van religieus vastgoed dan in niet-stedelijke gebieden.

5.5 Reflectie

Zijn de uitkomsten van dit onderzoek breed toepasbaar op al het religieus vastgoed in Nederland? Hoewel slechts een beperkte populatie in Nederland is onderzocht, is het niet onwaarschijnlijk dat voor bijna alle kerkgenootschappen geldt dat zij bij herbestemming een verlies van maatschappelijke baten zullen waarnemen. Mogelijke uitzonderingen hierop zijn wellicht kerken die minder traditioneel gebouwd zijn en zich hiervoor meer lenen. Er zijn in de jaren 50 en 60 van de vorige eeuw veel wederopstandingskerken gebouwd. Daar zitten bijzondere kerken tussen die men zeker wilt behouden, maar ook kerken die een minder waarde hebben als het om de bouwhistorische aspecten gaat.

Het is in dit onderzoek opgevallen dat er in Nederland in zijn algemeenheid fors geageerd wordt tegen een verkoop of herbestemming van religieus vastgoed. Door zowel kerkgangers als niet gelovigen. Dit onderbouwt een recent artikel uit de Volkskrant van 7 augustus 2018, bijlage 7.12. Een veel gehoord argument is “dat het zonde is”, aangezien het vastgoed onderdeel uitmaakt van “onze” historie en cultuur. Wat echter een terugkerend probleem is, is dat als het er echt op aan komt de meeste mensen geen of beperkte financiële bereidheid tonen om een steentje bij te dragen en daarmee het religieus vastgoed te “behouden”. Met een financiële bijdrage zal wellicht de trend van ontkerkelijking niet afnemen, maar zal het voor de geloofsgemeenschappen wel mogelijk worden om het overgebleven religieuze vastgoed te (blijven) onderhouden en daarmee verval tegen te gaan.

6 Bibliografie

- Asselbergs, F. (2008). *Onderzoek herbestemming kerken en kerklocaties*. Haarlem: Bisdom van Haarlem.
- Bar-el, R., García-Muñoz, T., Neuman, S., & Tobol, Y. (2013). The evolution of secularization: cultural transmission. *Journal of Population Economics*, 1129–1174.
- Becker, J. (1994). *Secularisatie in Nederland, 1966-1991*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Becker, J. (2018, 10 9). *Radboud Universiteit Nijmegen*. Opgehaald van Oorzaken en gevolgen van secularisatie in Nederland: <https://www.ru.nl/sociologie/mt/congres/begin/>
- Becker, J. W., & De Wit, J. S. (2000). *Secularisatie in de jaren negentig*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Becker, J., & Vink, R. (1994). *Secularisatie in Nederland, 1966-1991*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Bernts, T., & Kregting, J. (2010). *De kerk telt, de maatschappelijke waarde van parochies en gemeenten*. Nijmegen: Radboud Universiteit Nijmegen.
- Beyers, J. (2014, 7 15). The church and the secular: The effect of the post-secular on Christianity. *HTS Theologische Studies/Theological Studies*, p. 12.
- Bijl, R., Boelhouwer, J., & Wennekers, A. (2017). *De sociale staat van Nederland*. Den Haag: Sociaal en cultureel planbureau.
- Blommestein, A. (2013). *Herontwikkeling van monumentaal kerkegebouw tot columbarium*. Amsterdam.
- Bouwman, W. (2018, 8 8). Hét proefschrift over de ontkerkelijking. *Hét proefschrift over de ontkerkelijking*. Nederlands Dagblad.
- Broekhuizen, J., & Houben, P. (2008). *Handreiking religieus erfgoed voor burgerlijke en kerkelijke gemeenten*. Den Haag: VNG.
- Bruce, S. (2002). *God is Dead*. Oxford: Blackwell.
- CBS. (2018, 06 02). *Levensverwachting 65-jarigen*. Opgehaald van Centraal Bureau voor de Statistiek: <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2017/44/levensverwachting-65-jarigen>
- CBS. (2018, 06 02). *Worden we individualistischer?* Opgehaald van Centraal Bureau voor de Statistiek: <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2017/52/worden-we-individualistischer->
- Couperus, R. (2018, augustus 5). Doet het nog iets met ons dat de helft van de kerken de deuren sluit? *Volkscrant*.
- De Hart, J. (2014). *Geloven binnen en buiten verband*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- De Vries, W. (2010). *Cultureel erfgoed: waardevol of waardeloos*. Amsterdam.
- Doorn, P., & Bommeljé, Y. (1983). *Maar.. Men moet toch iets wezen*. Utrecht: Humanistisch Verbond.
- Erfgoed, R. v. (2018, 04 28). Overgangsrecht Monumentenwet 1988 naar Omgevingswet . Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap.
- Felling, A. J. (2004). *Het proces van individualisering in Nederland: een kwarteeuw sociaal-culturele ontwikkeling*. Nijmegen: Katholieke Universiteit Nijmegen.

- Groenland, E. (2014). Employing the Matrix Method as a tool for the analysis of qualitative research data in the business domain. 1-16.
- Gustafsson, G. (1994). *Religious change in the five Scandinavian*. Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis.
- Hak, D. (1995). Over secularisering, ontkerkelijking en individualisering. *Sociologische Gids*, 124-139.
- Hak, D. (2018, 10 9). *Trouw.nl*. Opgehaald van Onkerkelijkheid komt niet alleen met de jaren:
<https://www.trouw.nl/home/onkerkelijkheid-komt-niet-alleen-met-de-jaren~a3e1bed3/>
- Hassink, M. (2016, 11 3). *Tweede Kamer*. Opgehaald van Tweede Kamer: <https://www.tweedekamer.nl>
- Inglehart, R. (1977). *The silent revolution: Changing values and political styles among Western publics*. Princeton University Press: Princeton.
- Inspectie, E. (2018, 5 14). *Wat is cultureel erfgoed?* Opgehaald van Erfgoedinspectie:
<https://www.erfgoedinspectie.nl/publicaties/vragen-en-antwoorden/index>
- Korthals Altes, F. (2018, 8 14). *Monumentenwet 1988*. Opgehaald van <http://wetten.overheid.nl>:
<http://wetten.overheid.nl/BWBR0004471/2016-04-14>
- Monumenten*. (2018, 05 22). Opgehaald van Cultureel Erfgoed:
<https://cultureelerfgoed.nl/erfgoed/monumenten/monumenten>
- Need, A., & De Graaf, N. D. (1996). Losing my religion: a dynamic analysis of leaving the church in the Netherlands. *European Sociological Review*, 87-99.
- Nelissen, N. (2008). *Geloof in de toekomst!* Heeswijk Dinther: Berne-Heeswijk.
- Noodzaak*. (2018, 06 04). Opgehaald van Toekomst kerkgebouwen:
<http://www.toekomstkerkgebouwen.nl/NL/content/3-1-31/cijfers.htm>
- Norris, P., & Inglehart, R. (2006, 01 25). God, guns, and gays: Religion and Politics in the US and Western Europe. *Public Policy Research*, pp. 223-233.
- Peters, J. (1993). *Individualisering en secularisering in Nederland in de jaren tachtig*. Nijmegen: Instituut voor Toegepaste Sociale Wetenschappen.
- Roeterdink, N., De Jong, J., Tillema, L., Wierenga, R., & Van Geel, P. (2008). *Onderzoek herbestemming kerken en kerklocaties*. Haarlem: Bisdom Haarlem.
- Roex, K. (2013). *Leven als de profeet in Nederland: Over de salafi-beweging en democratie*. Amsterdam: University of Amsterdam.
- Saunders, M., Lewis, P., & Thornhill, A. (2009). *Research methods for business students*. Harlow: Pearson.
- Schepens, T. (1991). *Kerk in Nederland: Een landelijke onderzoek naar kerkbetrokkenheid en kerkerlating*. Tilburg: Tilburg University Press.
- Schmeets, H. (2014). *De religieuze kaart van Nederland, 2010-2013*. Den Haag: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Schmeets, H. (2018, 10 9). *CBS*. Opgehaald van Helft Nederlanders is kerkelijk of religieus:
<https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2016/51/helpt-nederlanders-is-kerkelijk-of-religieus>
- Teulings, C. N., Bovenberg, A. L., & Van Dalen, H. P. (2004). *Sleutel tot de Calculus van het publieke belang*. Den Haag: Kenniscentrum voor Ordeningsvraagstukken.

- Ultee, W. C., & Arts, W. A. (2003). *Sociologie Vragen, Uitspraken, Bevindingen*. Groningen: Noordhoff Uitgevers B.V.
- Van 't Veen, C. (2011). *Een toekomst voor kerken*. Amersfoort: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.
- Van de Burgt, M. (2010). *De realiteit van de getallen*. Utrecht: Stichting Kerkelijk Waardebeheer.
- Van der Bie, R. (2009). *Kerkelijkheid en kerkelijke diversiteit, 1889–2008*. Den Haag: CBS.
- Van der Lingen, A., & Uytendogaardt, J. (2008). *Een protestantse visie op het kerkgebouw*. Protestantse kerk.
- Van der Veen, G. (2012). *Welvaart in Nederland*. Den Haag: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Van Erven Dorens, P. (2018, augustus 1). Lege kerk verkocht als villa. *De Financiële Telegraaf*.
- Van Haastrecht, R. (2009, 2 10). Kerken zijn geliefd als bakens voor de buurt. *Trouw*.
- Van Lindenberg, H. (2008). *Individualisering in Nederland en West-Europa*. Utrecht: Universiteit van Utrecht.
- Vertrouwen in de toekomst. (2017, 10 10). *Regeerakkoord 2017 – 2021*. Nederland: VVD, CDA, D66 en ChristenUnie.
- Weber, M. (1930). *The Protestant ethic and the spirit of capitalism*. Londen: Allen and Unwin.

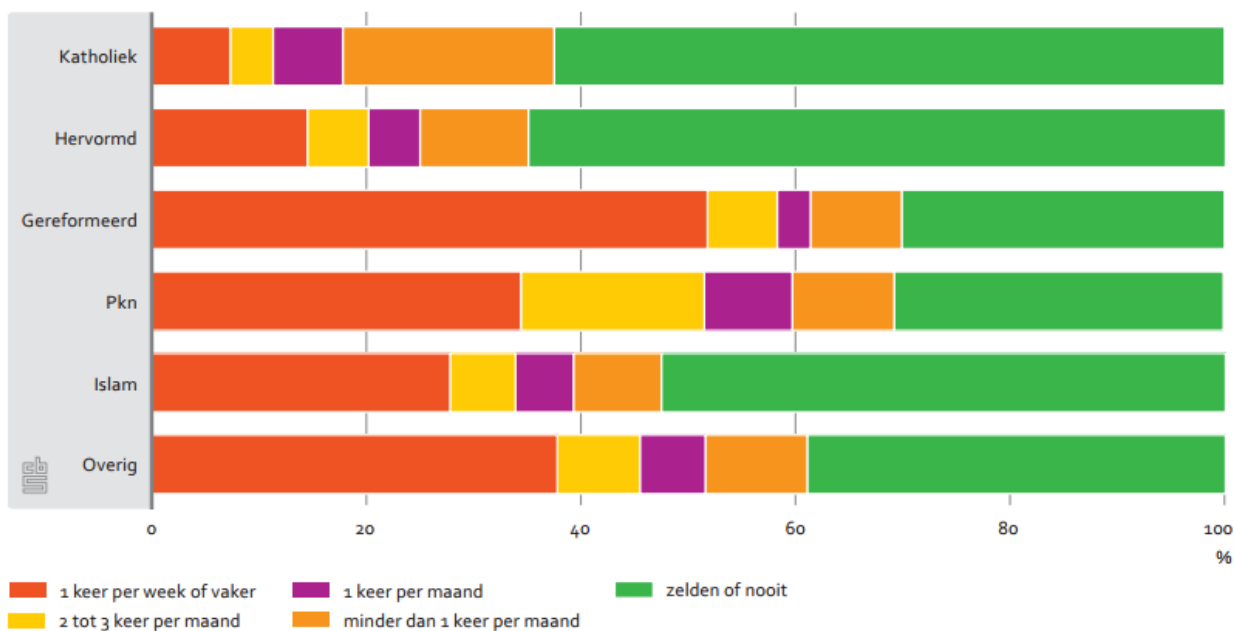
7 Bijlagen

7.1 Tabel geschatte aandelen van de gezindten

Jaar	Ongelovig	Gelovig	Rooms-Katholiek	Nederlands hervormd	Gereformeerd	Moslim	Overig
1958	28%	72%	38%	22%	10%	0%	2%
1959	28%	71%	38%	21%	10%	0%	2%
1960	29%	70%	37%	21%	10%	0%	2%
1961	30%	70%	37%	21%	10%	0%	2%
1962	31%	69%	37%	20%	10%	0%	2%
1963	32%	69%	36%	20%	10%	0%	3%
1964	33%	69%	36%	20%	10%	0%	3%
1965	33%	67%	35%	19%	10%	0%	3%
1966	34%	66%	35%	19%	9%	0%	3%
1967	35%	65%	34%	19%	9%	0%	3%
1968	36%	64%	34%	18%	9%	0%	3%
1969	37%	63%	33%	18%	9%	0%	3%
1970	38%	62%	33%	17%	9%	0%	3%
1971	38%	61%	32%	17%	9%	0%	3%
1972	39%	62%	32%	17%	9%	1%	3%
1973	40%	60%	31%	16%	9%	1%	3%
1974	41%	60%	31%	16%	9%	1%	3%
1975	42%	59%	30%	16%	9%	1%	3%
1976	43%	56%	29%	15%	8%	1%	3%
1977	43%	56%	29%	15%	8%	1%	3%
1978	44%	55%	28%	15%	8%	1%	3%
1979	45%	54%	28%	14%	8%	1%	3%
1980	46%	54%	27%	14%	8%	2%	3%
1981	47%	53%	27%	13%	8%	2%	3%
1982	48%	53%	26%	13%	8%	2%	4%
1983	48%	53%	26%	13%	8%	2%	4%
1984	49%	50%	25%	12%	7%	2%	4%
1985	50%	49%	24%	12%	7%	2%	4%
1986	51%	49%	24%	12%	7%	2%	4%
1987	52%	48%	23%	11%	7%	3%	4%
1988	53%	48%	23%	11%	7%	3%	4%
1989	53%	47%	22%	11%	7%	3%	4%
1990	54%	47%	22%	11%	7%	3%	4%
1991	55%	45%	21%	10%	7%	3%	4%
1992	56%	45%	21%	10%	6%	4%	4%
1993	56%	44%	20%	10%	6%	4%	4%
1994	57%	43%	20%	9%	6%	4%	4%
1995	58%	42%	19%	9%	6%	4%	4%
1996	58%	42%	19%	9%	6%	4%	4%
1997	59%	40%	18%	8%	6%	4%	4%
1998	60%	40%	18%	8%	6%	4%	4%
1999	61%	40%	17%	8%	6%	5%	4%
2000	61%	39%	17%	8%	5%	5%	4%

Bron: Riskante gewoonten 1958; Progressiviteit en conservatisme 1970; SCP (CV'75-'99)

7.2 Bezoek religieuze diensten naar kerkelijke gezindte, 2012

7.3 Waarderingscriteria rijksmonumenten

I. Cultuurhistorische waarden

1. Belang van het object/complex als bijzondere uitdrukking van (een) culturele, sociaaleconomische en /of bestuurlijke/beleidsmatige en/of geestelijke ontwikkeling(en);
2. Belang van het object/complex als bijzondere uitdrukking van (een) geografische, landschappelijke en/of historisch-ruimtelijke ontwikkeling;
3. Belang van het object/complex als bijzondere uitdrukking van (een) technische en/of typologische ontwikkeling(en);
4. Belang van het object/complex wegens innovatieve waarde of pionierskarakter;
5. Belang van het object/complex wegens bijzondere herinneringswaarde.

II. Architectuur- en kunsthistorische waarden

1. Bijzonder belang van het object/complex voor de geschiedenis van de architectuur en/of bouwtechniek;
2. Bijzonder belang van het object/complex voor het oeuvre van een bouwmeester, architect ingenieur of kunstenaar;
3. Belang van het object/complex wegens de hoogwaardige esthetische kwaliteiten van het ontwerp;
4. Belang van het object/complex wegens het bijzondere materiaalgebruik, de ornamentiek en/of monumentale kunst;
5. Belang van het object/complex wegens de bijzondere samenhang tussen exterieur en interieur (onderdelen).

III. Situationele en ensemblewaarden

1. Betekenis van het object als essentieel (cultuurhistorisch, functioneel en/of architectuurhistorisch en visueel) onderdeel van een complex;
2.
 - a. Bijzondere, beeldbepalende betekenis van het object voor het aanzien van zijn omgeving;
 - b. Bijzondere betekenis van het complex voor het aanzien van zijn omgeving, wijk, stad of streek;
3.
 - a. Bijzondere betekenis van het complex wegens de hoogwaardige kwaliteit van de bebouwing in relatie tot de onderlinge historisch-ruimtelijke context en in relatie tot de daarbij behorende groenvoorzieningen, wegen, wateren, bodemgesteldheid en/of archeologie;
 - b. Bijzondere betekenis van het object wegens de wijze van verkaveling/ inrichting/ voorzieningen.

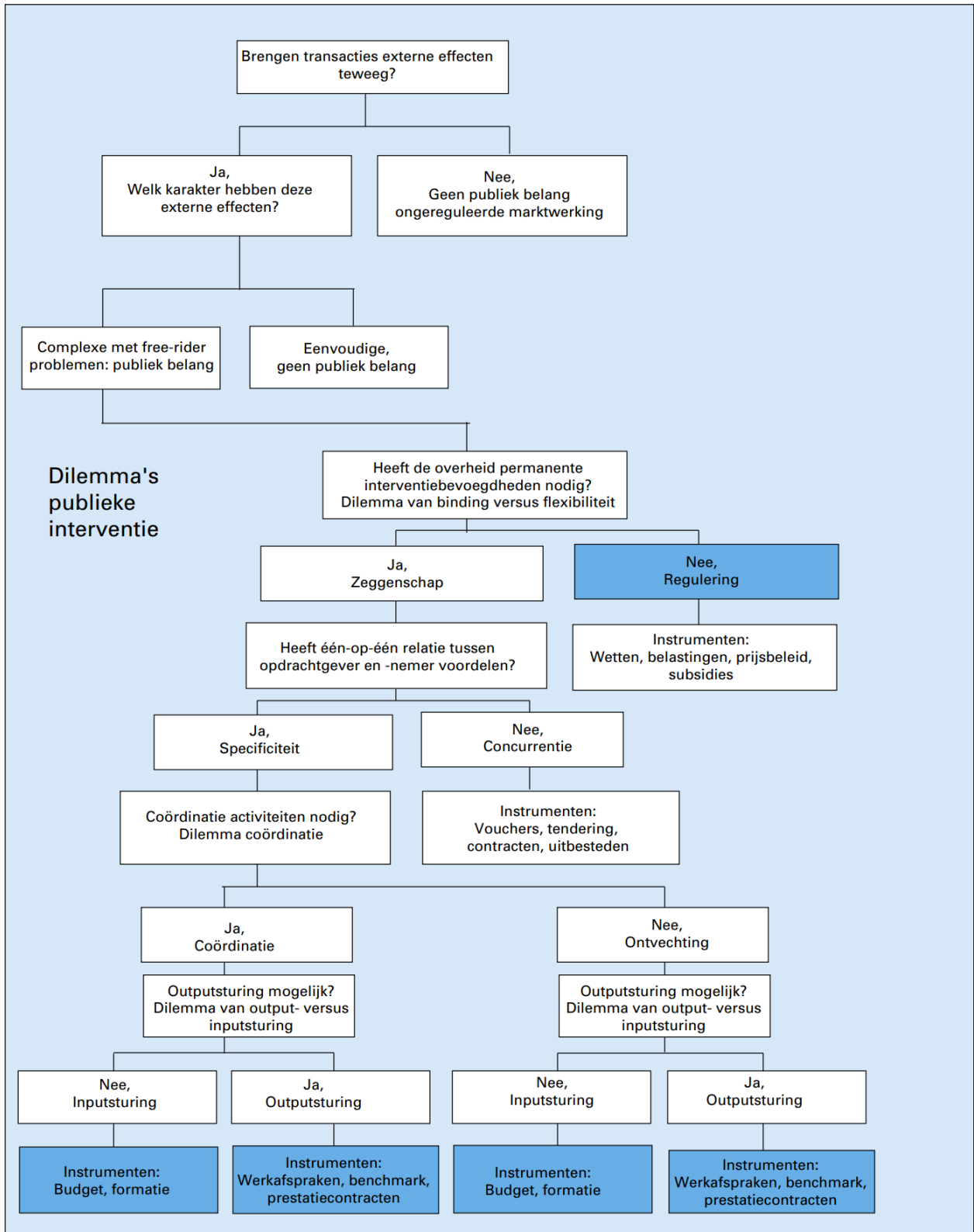
IV. Gaafheid en herkenbaarheid

1. Belang van het object/complex wegens de architectonische gaafheid en/of herkenbaarheid van ex- en/of interieur;
2. Belang van het object/complex wegens de materiële, technische en/of constructieve gaafheid;
3. Belang van het object/complex alsnog goed herkenbare uitdrukking van de oorspronkelijke of een belangrijke historische functie;
4. Belang van het complex wegens de waardevolle accumulatie van belangwekkende historische bouwen/of gebruiksfasen;
5. Belang van het complex wegens de gaafheid en herkenbaarheid van het gehele ensemble van de samenstellende onderdelen (hoofd- en bijgebouwen, hekwerken, tuinaanleg e.d.);
6. Belang van het object/complex in relatie tot de structurele en/of visuele gaafheid van de stedelijke, dorps- of landschappelijke omgeving.

V. Zeldzaamheid

7. Belang van het object/complex wegens absolute zeldzaamheid in architectuurhistorisch, bouwtechnisch, typologisch of functioneel opzicht;
2. Uitzonderlijk belang van het object/complex wegens relatieve zeldzaamheid in relatie tot één of meer van de onder I t/m III genoemde kwaliteiten.

7.4 Stappenschema “De Calculus van het publieke belang”

7.5 Overzicht van geïnterviewde personen

Nr.	Codering	Gezindte	Relatie met religieus vastgoed
1.	Interview 1.	Rooms Katholiek	Opbouwwerker binnen het Bisdom Den Bosch.
2.	Interview 2.	Rooms Katholiek	Coördinator van de rooms Katholieke parochie Amstelland.
3.	Interview 3.	Rooms Katholiek	Bestuurslid lid van het Parochiebestuur en secretaris van de Protestantse Gemeente Thomas.
4.	Interview 4.	Protestants	Lid van het college van kerkrentmeesters van de Protestantse Gemeente te Schagen.
5.	Interview 5.	Nederlands hervormd	Rentmeester op het gebied van landelijk, bedrijfsmatig, monumentaal, maatschappelijk en religieus onroerend goed en verbonden aan Reliplan wat zich gespecialiseerd heeft in het herbestemmen van religieus vastgoed.
6.	Interview 6.	Doopsgezind	Secretaris van de kerkraad, kerkmeester, gebouwbeheer en voorzitter geweest van de kerkenraad.
7.	Interview 7.	Oecumenisch	Vastgoedadviseur bij Reliplan en begeleidt de aankoop, verkoop, aanhuur, verhuur en herbestemming van religieuze gebouwen in Nederland.
8.	Interview 8.	Rooms Katholiek	Initiatiefnemer van de herbestemming van de Groenmarktkerk in Haarlem.
9.	Interview 9.	Rooms Katholiek	Bestuurlijke functie binnen de Sint Eusebiusparochie Arnhem en verantwoordelijk voor gebouwenbeheer.
10.	Interview 10.	Rooms Katholiek	Actief bestuurslid binnen de parochie Sint Jan in Waalwijk en verantwoordelijk voor onderhoud en renovatie van de gebouwen.
11.	Interview 11.	-	Initiatiefnemer en medeverantwoordelijk voor de realisatie van de herontwikkeling van de Petruskerk in Vught.
12.	Interview 12.	-	Initiatiefnemer van kennisplatform Bouwstenen, onderdeel van het expert transformatie team van het ministerie van BZK en betrokken geweest bij herbestemming van kerken.

7.6 Interviewvragen

1. Tot welke religieuze stroming behoort u?
 - a. Geen
 - b. Rooms-katholiek
 - c. Nederlands hervormd
 - d. Gereformeerd
 - e. Protestantse kerk
 - f. Islam
 - g. Joods
 - h. Hindoe
 - i. Boeddhist
 - j. Anders, nl ...

2. Wat is uw relatie tot deze stroming?

3. Wat is uw relatie tot het religieus vastgoed?

4. Op welke manier ben u betrokken of betrokken geweest bij de herbestemming van religieus vastgoed?

5. Op wat voor soort object(en) heeft de herbestemming betrekking tot?
 - a. Kerk
 - b. Pastorie
 - c. Tempel
 - d. Klooster
 - e. Anders, nl ...

6. Is het religieus vastgoed beschermd door een bepaalde status?
 - a. Ja, rijksmonumentaal
 - b. Ja, provinciaal monumentaal
 - c. Ja, gemeentelijk monumentaal
 - d. Ja, beschermd dorps of stadsgezicht
 - e. Nee, niet beschermd
 - f. Status is onbekend

7. Wat is de aanleiding van de (mogelijke) herbestemming van het religieus vastgoed?

8. Wat is de (verwachte) invulling van het religieus vastgoed na herbestemming?

9. Zijn er voorwaarden gesteld ten aanzien van de nieuwe invulling, bijvoorbeeld door middel van een kettingbeding?

10. Vervallen er maatschappelijke baten bij de herbestemming van het religieus vastgoed?

- a. Sterk mee eens
- b. Mee eens
- c. Niet mee eens, nog oneens
- d. Oneens
- e. Sterk mee oneens
- f. Geen mening

<Indien vraag 10 beantwoord is met ja>

11. Welke maatschappelijke baten komen volgens u te vervallen bij herbestemming?

- a. Sociaal Maatschappelijk
- b. Cultuurhistorisch
- c. Architectuur- en kunsthistorisch
- d. Situationele en ensemble
- e. Gaafheid en herkenbaarheid
- f. Zeldzaamheid
- g. Anders, nl. ...

12. Had het verlies van deze maatschappelijke baten voorkomen kunnen worden?

- a. Sterk mee eens
- b. Mee eens
- c. Niet mee eens, nog oneens
- d. Oneens
- e. Sterk mee oneens
- f. Geen mening

<Indien vraag 12 beantwoord is met a of b>

13. Op welke wijze had het verlies van de maatschappelijke baten voorkomen kunnen worden?

Einde van het interview

7.7 Raw matrix

De uitkomsten per vraag van de uitgevoerde interviews zijn opgenomen in de onderstaande matrix. Volgorde van personen is op basis van de volgorde waarop de interviews zijn afgenomen.

#	Interview 1.	Interview 2.	Interview 3.	Interview 4.
1.	b. Rooms-Katholiek	b. Rooms-Katholiek	b. Rooms-Katholiek	e. Protestants
2.	RK-opbouwwerker en begeleid parochiebesturen en pastorale teams wanneer er intern problemen zijn. Tevens is geïnterviewde onderdeel van het parochiebestuur en lid van het kerkgenootschap in Druten.	Coördinator van de RK-parochie Amstelland en bevindt zich tussen de locatieraad die de dagelijkse operatie doet en het bestuur wat strategische beslissingen neemt. Daarnaast betrokken bij de samengang van de Heilige geest en de Urbanuskerk.	Rooms-Katholiek en vrij nauw bij de kerk betrokken in diverse hoedanigheden. Als bestuurslid (secretaris) van het Parochiebestuur en contactpersoon voor de herbestemming van af te stoten kerken en hun inventaris.	Lid van de kerkenraad van de Protestantse Gemeente te Schagen.
3.	Vanuit het bisdom ben ik betrokken bij de parochie waar ik als interim belast ben met de vastgoedportefeuille. Daarnaast vervul ik de rol van penningmeester in mijn eigen parochie.	Dhr. Barentsen: het is mijn functie om twee fuserende parochies organisatorisch te begeleiden. Dhr. Barentsen: ik ben zowel operationeel als tactisch bezig. Ik heb een achtergrond in vastgoed en weet zodoende van de hoed en de rand.	Naast Secretaris van het parochiebestuur ben ik lid van de Raad van Advies van de stichting Oude Gelderse Kerken; een ideële stichting die verspreid over de provincie een aantal kerkgebouwen en -torens in eigendom heeft en exploiteert (behoud maar verhuurt) en ik ben bestuurslid van het Cuypersgenootschap. Dan zit ik ook nog in de redactie van een lokaal historisch blad.	De protestantse kerk is een platte organisatie met een "landelijke kerk" die zaken op landelijk niveau regelt, waaronder toezicht houden op financieel gebied van plaatselijke gemeentes en waar nodig fuseert. Ik ben lid en gevraagd om bij te springen bij de PG Thomas vanwege problemen in de financiële bedrijfsvoering. Ik heb het verkooptraject van kerken begeleid.
4.	Ik ben betrokken geweest bij het vervreemden van een 4-tal kerken: <ul style="list-style-type: none"> - De kerk in Afferden met pastorie. De pastorie is een rijksmonument, de kerk was een rijksmonument maar is weer van deze lijst gehaald, waarna het een gemeentelijk monument is geworden; - De kerk en pastorie in Deest. De kerk is een rijksmonument vanwege een monumentale klok en orgel, de pastorie is een gemeentelijk monument; - De kerk in Horssen met pastorie. De kerk is een rijksmonument vanwege een doopsfond, de pastorie een gemeentelijk monument; - De kerk in Puiflijk. Het betreft hier een rijksmonument vanwege het monumentale orgel. 	Dhr. Barentsen: ik ben belast met de uitvoering en niet met het afstoten an sich. De keuze voor afstoten wordt door de parochiebesturen gemaakt. Dhr. van der Zandt: ik ben betrokken geweest bij de beslissing over het afstoten van het religieuze vastgoed rondom de volgende kerken: <ul style="list-style-type: none"> - De St. Annakerk is een gemeentelijk monument en is door Rijkswaterstaat gekocht; - De kerk "De Heilige Geest" is een gemeentelijk monument en door een projectontwikkelaar gekocht. 	Ik ben op vrijwel alle manieren betrokken bij herbestemming van religieus vastgoed: <p>Als bestuurder van de Parochie. Wij hadden vijf kerken en om financiële en organisatorische redenen konden wij er uiteindelijk maar eentje overhouden, de Cuyperskerk in Druten. Dat is een pijnlijk proces, dat wil zeggen dat er vier kerken moesten sluiten. Ik heb zodoende samen met Reliplan voor 2 kerken een herbestemming gevonden en de derde is verkocht onder voorbehoud. De vierde gaat per januari in de verkoop.</p> <p>Daarnaast heb ik, als lid van de raad van het advies van de Stichting Oude Gelderse Kerken, de andere kant van de medaille gezien.</p>	Ik heb het proces van afstoten van een 3-tal kerken begeleid: <ul style="list-style-type: none"> - Kerk aan de Dorpsweg in Twisk, een kerkgebouw met een rijksmonumentale status. Een uitgangspunt bij verkoop was dat de koper ook het rijksmonument in stand moet kunnen houden en bestendig moet kunnen bezitten. Het is gekocht door een muzikaal echtpaar dat een muziekschool en theaterschool heeft gevestigd (theaterkerk hemels). - Een kerkgebouw en rijksmonument gelegen aan Hauwert 93 te Hauwert en verkocht aan een financiële dienstverlener. - Een kerk in Midwoud, het oorspronkelijke gebouw was een rijksmonument, totdat deze in 1984 afgebrande en opnieuw gebouwd is. Dit gebouw is gekocht door een particulier die hier een woonhuis annex kantoor in wilde beginnen.
5.	a. Kerk b. Pastorie	a. Kerk	a. Kerk b. Pastorie	a. Kerk b. Pastorie
6.	a. Ja, rijksmonumentaal c. Ja, gemeentelijk monumentaal	a. Ja, rijksmonumentaal c. Ja, gemeentelijk monumentaal	a. Ja, rijksmonumentaal c. Ja, gemeentelijk monumentaal	a. Ja, rijksmonumentaal
7.	Door een fusie in burgerlijke gemeente in Druten, zijn diverse parochies samengevoegd tot één parochie. Vanwege een structureel jaarlijks exploitatietekort is gekeken naar een oplossing. Uit onderzoek blijkt dat het vastgoed de grootste oorzaak van het tekort is. Het bisdom hanteert een cirkeldiagram waarin procentueel is vastgelegd hoeveel er aan gebouwen, personeel en pastoraat kan worden uitgegeven. Dit was uit balans, met name door de component vastgoed. Op basis van een uitgebreid onderzoek is besloten welke kerken moesten worden afgestoten. Het doel	De reden van afstoten is vooral het teruglopen van de kerkgemeenschap en daarmee het teruglopen van de inkomsten. De katholieke parochie Amstelland heeft te maken met een terugloop van het aantal kerkgangers. Door het samengaan van de twee parochies heb je te maken met de beslissing om religieus vastgoed af te stoten. Daarnaast waren er ook erg veel kerken in Amstelveen, zo stonden er meerdere kerken op 1.5 kilometer afstand. Ook telt mee dat de pastorische organisatie misschien wel sneller krimpt (sneller dan de kerkgangers). Er zijn meer	Dat is het teruglopend aantal leden, teruglopende inkomsten en dan de keuze: of we houden het gebouw in stand, of we betalen de predikant/pastoor. Dan chargeer ik, maar het komt daar wel op neer. Als we verder teruggaan in de tijd, dan was In Maas en Waal 90% van de bevolking katholiek. Ze kwamen naar de kerk, staken hun handen uit en betaalden. Nu zitten we op iets meer dan 50 tot 55% katholiek ingeschreven (in de gemeente Druten). Maar als je dan kijkt naar het feitelijke bezoek en de kerkdeelnemers, dan kom je vele malen lager uit. De	De directe aanleiding was het gebrek aan eigen middelen om de kerken te blijven gebruiken. Het is een plattelandsgemeente met 4 kerken en in totaal 250 kerkleden. Dit zijn meer kerken dan nodig zijn, de dorpen liggen namelijk dicht genoeg bij elkaar om één kerk te gebruiken. Een externe partij heeft een objectieve lijst opgesteld met de voors- en tegens van alle kerken op basis waarvan een keuze gemaakt is t.a.v. de verkoop en behoud van de kerken. Oostwoud was de meest voor de hand liggende om aan te houden. Deze kerk is qua ruimte en gebruik het meest aantrekkelijk en qua

	van het parochiebestuur is om de gebouwen bij herbestemming intact te houden. Men gaat dus opzoek naar een dusdanige manier van herbestemming dat de gemeenschap er nog iets mee kan.	kerkgebouwen dan pastoors. Personeel is een klem voor de hoeveelheid kerken die nog open is. Waar het mede op vastloopt is het tekort aan vrijwilligers. Dat is best een gevoelig punt. Het valt niet mee. Ook zijn het vaak oude mensen, dit kan zomaar een serieus probleem worden.	basis is heel veel smaller geworden. Het aantal vrijwilligers daalt en degene die er zijn die worden steeds ouder. Als je daar dan ook de financiën tegenover zet, dan is het helder dat er ingegrepen moet worden.	herbestemming de minste mogelijkheden. Daarnaast ligt deze kerk mooi centraal. De kern van de gemeente, Midwoud en Hauwert, liggen dicht in de buurt, Twisk ligt daar net iets buiten.
8.	<ul style="list-style-type: none"> - De kerk en pastorie in Afferden is overgedragen aan een boeddhistische organisatie. De kerk is een boeddhistische tempel geworden, de pastorie wordt als woonhuis gebruikt; - De toekomstige bestemming van de kerk en pastorie in Deest staat nog niet vast, alhoewel het waarschijnlijk als bedrijfsruimte gebruikt zal gaan worden; - De kerk in Puiflijk is verkocht aan een projectontwikkelaar, de uiteindelijke invulling staat nog niet vast; - De kerk in Horssen wordt in 2019 in de verkoop gezet. 	<ul style="list-style-type: none"> - De St. Annakerk is een gemeentelijk monument, dat door Rijkswaterstaat is gekocht en wordt gebruikt als horecagelegenheid. In de toekomst zal de pastorie gesloopt worden vanwege verbreding van de A9. - De kerk "De Heilige Geest" is een gemeentelijk monument en door een projectontwikkelaar gekocht met als doel er woningen in te realiseren. <p>De gebouwen bestaan allemaal nog en zijn indertijd voor rekening en risico van de koper verkocht. De ontwikkelaar komt er met de herontwikkeling niet helemaal uit omdat de gemeente wil dat bepaalde aspecten bewaard blijven, waardoor de ontwikkelaar niet verder kan.</p>	<p>De kerken waarbij herbestemming heeft of zal plaatsvinden voor de gemeente (parochie) Druten, zijn:</p> <ul style="list-style-type: none"> - De kerk in Afferden met pastorie, de pastorie is een rijksmonument. Beide zijn overgedragen aan een boeddhistische organisatie. De kerk is een tempel geworden, de pastorie een woonhuis; - De kerk en pastorie in Deest, de kerk is een rijksmonument vanwege de klok en orgel, de pastorie een gemeentelijk monument. De toekomstige bestemming staat nog niet vast; - De kerk in Horssen met pastorie, de kerk is een rijksmonument vanwege een doopvont, de pastorie een gemeentelijk monument. Horssen wordt in 2019 verkocht; - De kerk in Puiflijk, een rijksmonument vanwege het monumentale orgel. De kerk is verkocht aan een projectontwikkelaar, de toekomstige invulling staat niet vast; 	<ul style="list-style-type: none"> - Kerk aan de Dorpsweg in Twisk, een kerkgebouw met een rijksmonumentale status. Een uitgangspunt bij verkoop was dat de koper ook het rijksmonument in stand moet kunnen houden en bestendig moet kunnen bezitten. Het is gekocht door een muzikaal echtpaar dat een muziekschool en theaterschool heeft gevestigd (theaterkerk hemels). - Een kerkgebouw en rijksmonument gelegen aan Hauwert 93 te Hauwert en verkocht aan een financiële dienstverlener. <p>Een kerk in Midwoud, het oorspronkelijke gebouw was een rijksmonument, totdat deze in 1984 afgebrande en opnieuw gebouwd is. Dit gebouw is gekocht door een particulier die hier een woonhuis annex kantoor in wilde beginnen.</p>
9.	Bij verkoop moeten alle religieuze tekenen die de kerk bezit, verwijderd worden en de klok moet uit de toren of het zwiigen opgelegd worden. Hij mag in ieder geval niet meer luiden, want luiden geeft het teken voor oproep voor gebed. Alle religieuze beelden moeten uit het gebouw en mogen ook niet terugkeren. Daarnaast mogen er geen burgerlijke huwelijken worden voltrokken of uitvaarten plaatsvinden. Er zijn in totaal 10 tot 12 kettingbedingen die worden opgelegd op straffe van een boetebedrag. Daarnaast mag kerkelijk vastgoed niet verkocht worden aan gemeenschappen die niet behoren tot de unie van (christelijke) kerken.	Als de kerk in de huidige vorm geëxploiteerd wordt door de projectontwikkelaar, dan zijn er factoren die er rekening mee houden dat het religieus vastgoed is geweest. Er worden voorwaarden gesteld, bijvoorbeeld dat er geen sekswinkel in komt. Op deze voorwaarden staan geen sancties, maar als het zover zou komen dan kan er een juridische procedure worden gestart. Daarnaast vindt verkoop aan bijvoorbeeld Islamitische gemeenschappen niet plaats. Dit heeft echter ook niet gespeeld in deze casus.	Ja, Volgens kerkelijke voorschriften moeten in een herbestede Katholieke kerk alle religieuze objecten weggehaald worden. Kerkelijk gebruik is verboden. Er is één uitzondering, de Mozes en Aäronkerk in Amsterdam is aan de eredienst onttrokken (eerder) maar het interieur liet men staan, en de kerk wordt (ook) voor religieuze doeleinden gebruikt. In Bostel staat de Heilige Hart kerk – een van de fraaiste neogotische kerken van Brabant- daar is het interieur ook uitgehaald. De impact is dus het grootst aan de binnenkant, iedere herbestemming gaat ten koste van iets, maar de mate van is verschillend per geval.	Bij de protestanten geldt dat als een gebouw aan de eredienst onttrokken wordt, je vervolgens als nieuwe eigenaar er mee mag doen wat je wilt. Bij het onttrekken aan de eredienst worden de roerende goederen verwijderd waar de Paaskaars en antependium het belangrijkste zijn. In Hauwert zijn de gezangborden en het avondmaalservies in bruikleen-overeenkomst aan de nieuwe eigenaar gegeven. Het avondmaalservies staat in een vitrine, dan komt het toch het beste tot zijn recht. Hierdoor blijft het kerkinterieur bestaan ook al is het geen kerk meer.
10.	a. Ja	a. Ja	a. Ja	a. Ja
11.	<p>a. Sociaal Maatschappelijk</p> <p><i>Sociaal Maatschappelijk</i></p> <p>Ja, als het gaat om religieus vastgoed dan heeft een kerk altijd een sociaal maatschappelijke waarde en betekenis. De waarde van het sociaal maatschappelijke is er, maar wordt wel minder en bij herbestemming verdwijnt deze waarde. Het verdwijnen van het gebouw wil overigens niet zeggen dat de gemeenschap er niet meer is. Het komt wel voor dat de gemeenschap verder afneemt doordat een alternatieve locatie niet door iedereen geaccepteerd wordt.</p>	<p>a. Sociaal Maatschappelijk</p> <p>b. Cultuurhistorisch</p> <p>c. Architectuur- en kunsthistorisch</p> <p>d. Situationeel en ensemble</p> <p>e. Gaafheid en herkenbaarheid</p> <p>f. Zeldzaamheid</p> <p><i>Sociaal Maatschappelijk</i></p> <p>Er gaat door herbestemming van religieus vastgoed een stuk zingeving verloren. Zingeving met name voor jezelf, maar ook naar je omgeving. Het goede doen voor je naaste. Het is vrij breed wat hier verloren gaat. De mogelijkheid om bij te dragen zonder eigen baten.</p>	<p>a. Sociaal Maatschappelijk</p> <p>b. Cultuurhistorisch</p> <p>c. Architectuur- en kunsthistorisch</p> <p>d. Situationeel en ensemble</p> <p>e. Gaafheid en herkenbaarheid</p> <p>f. Zeldzaamheid</p> <p><i>Sociaal Maatschappelijk</i></p> <p>Je kunt het een beetje vergelijken met het verdwijnen van de supermarkt in het dorp. Iedereen is het eens dat het een belangrijke functie heeft: sociaal gezien, waaronder de mogelijkheid van ontmoeting. Als zo'n voorziening weg gaat, dan is er iets wezenlijks verdwenen uit de samenleving: een ontmoetingsplek. Dat is met de kerk</p>	<p>a. Sociaal Maatschappelijk</p> <p>Er zijn bij zowel Twisk en Hauwert initiatieven geweest door lokale gemeenschap om de kerken te behouden en er een gemeenschapshuis van te maken. Dit omdat de kerk dan het maatschappelijke belang dient omdat deze voor het dorp open wordt gehouden. Nu dat niet het geval is, kan je stellen dat de gemeenschap baten verloren heeft. Nu de kerken verkocht zijn, heeft de gemeente zich bij de situatie neergelegd. Mocht je hier meer over willen weten dan moet je terecht bij de mensen van de gemeente.</p>

<p><i>Cultuurhistorisch</i> Bij de huidige herbestemming van de kerken is dit niet het geval. De kerken in Puiflijk en Afferden zijn van de architect Weber. In Puiflijk blijft het gebouw aan de buitenzijde bewaard. De boeddhisten hebben het overgenomen met behoud van een aantal onderdelen, waardoor het zichtbaar is dat het een kerk is geweest. De invulling van het gebouw is anders geworden, dit geldt ook voor Puiflijk. Bij Deest geldt hetzelfde. Bij een herbestemming met een andere invulling, bijvoorbeeld een dorpshuis, zal dit ook meevallen. Echter, bij het weghalen van glas-in-lood haal je een deel van de ziel van het gebouw weg en zo ook de cultureel-historische waarde. Dit is momenteel niet het geval.</p> <p><i>Architectuur- en kunsthistorisch</i> Bij de huidige herbestemming van de kerken is dit niet het geval. De zaken die bij Puiflijk binnen stonden waren geleend of geschonken en dus niet origineel. Bij de ramen is dat anders. Bij Afferden zijn de banken en het glas-en-lood origineel. De wijze van de architectuur en stijl van de bouw is kunsthistorisch dit geldt overigens voor zowel Deest, Afferden en Puiflijk. Daarom dat de buitenkant voor het straatbeeld bewaard moet blijven.</p> <p><i>Situationele en ensemble</i> Dit is relevant bij de kerk in Horssen, want het heeft ook een beschermd dorpsgezicht. Horssen heeft drie kerkgebouwen waarvan één oude katholieke kerk; de Bonifatiuskerk. Dit is de oude kerk van de parochie. In het verleden is de kerk afgestoten en er is vervolgens een nieuwe gebouwd. Ook staat er een protestantse kerk naast welke alle drie in één straat staan en bij elkaar horen. Dit zou ook nooit mogen veranderen, het is zeer belangrijk qua ensemble waarde.</p> <p><i>Gaafheid en herkenbaarheid</i> Als je van Nijmegen naar Druten rijdt dan kom je o.a. langs Afferden. De kerk in Afferden is een zeer bijzonder gebouw zonder toren. Deze is bijzonder omdat deze nooit is afgebouwd. Dit heeft met de constructieberekening te maken die destijds door Weber verkeerd is ingeschat. Een erg mooie kerk om te zien. Hetzelfde geldt voor Deest, dit is een zeer aparte en herkenbare kerk.</p> <p><i>Zeldzaamheid</i> Afferden komt hiervoor in aanmerking. Dit kerkgebouw heeft geen toren en is daarmee zeldzaam.</p>	<p><i>Cultuurhistorisch</i> De cultuurhistorische waarde is hier sterk van toepassing. De kerk wordt niet voor niets de parel aan de poel genoemd. Je kunt geen fotoboek zien van Amstelveen waar de kerk niet opstaat. Hij is prominent aanwezig. Er zijn veel mensen die de Heilige Geest kerk hebben zien gebouwd worden, communicatie hebben gedaan en er op school hebben gezeten. Voor hen is het pijnlijk geweest toen deze kerk afgestoten werd. Het ligt dicht bij de herinneren. Het is een deel van het leven dat voorbij is, mensen hebben er gerouwd, het was verankerd in het leven.</p> <p><i>Architectuur- en kunsthistorisch</i> Hier wordt minder sterk aan gehecht. De Heilige Geest kerk was binnen de tijdsgeest overigens wel een kenmerkende bouw. Toen dit pand gebouwd werd, was het helemaal je van het. Pierre Cuypers heeft vanuit die periode de kerk ontworpen. Met de vrijstaande toren heeft het wel een bijzondere waarde. Zeker voor die tijd was het kenmerkende bouw. Het is niet voor niets dat er een gemeentelijke status is opgelegd.</p> <p><i>Situationele en ensemble</i> Bij de Urbanuskerk geldt dit zeker, bij De Heilige Geest minder. Hier zijn 3 monumenten verzameld in één geheel en dit heeft dus een hoge ensemble waarde. Bij de Heilige Geest is dit minder het geval.</p> <p><i>Gaafheid en herkenbaarheid</i> Dit geldt met name voor de klokkentoren. Kinderen in de omgeving worden grootgebracht met het gegeven dat ze op een bepaald moment thuis moeten zijn op basis van de klokkentoren. Als de klok niet op tijd loopt dan zijn de kinderen te vroeg of te laat thuis. Echt een maatschappelijke functie van de kerk.</p> <p><i>Zeldzaamheid</i> De kerk is niet zeldzaam. Cuypers heeft een stuk of 80 of 90 kerken gebouwd. Er raken er wel steeds meer in onbruik of verval. Als we deze lang genoeg in stand houden, wordt hij vanzelf zeldzaam. Op dit moment is dat in ieder geval niet het geval. Overigens is deze kerk in zijn soort wel bijzonder. Er zijn namelijk niet veel kerken met een vrijstaande toren. Het is zodoende wel een bijzondere en zeldzame kerk. Ook de pastorie met de chalet vormige uitstraling is bijzonder. Eigenlijk zijn alle aspecten ten aanzien van het vervallen van maatschappelijke baten van toepassing.</p>	<p>ook zo. In Horssen maakte een aanwezige de opmerking: als de kerk uit het dorp verdwijnt dan verdwijnt de ziel uit het dorp.</p> <p><i>Cultuurhistorisch</i> Er zijn voorbeelden waar de herbestemming geslaagd is, waaronder in Afferden. Deze kerk is herbestemd waarna er een boeddhistisch gezelschap in terecht kwam. De historie is hiermee enigszins bewaard gebleven. Ja, er is verlies van monumentaliteit, het wordt iets anders dat gepaard gaat met schade aan de initiële opzet. Een minder geslaagd voorbeeld is de Vondelkerk Amsterdam. Daar is echt vanuit monumentenooptent opzichte van de buitenkant de winst geweest, maar als je naar de monumentaliteit in zijn geheel kijkt dan is er een groot gemis met het huidige interieur, ook de transparantie is steeds minder aan het worden. Dit is ook een vorm van verval.</p> <p><i>Architectuur- en kunsthistorisch</i> Hierbij geldt hetzelfde antwoord als bij de cultuurhistorische aspecten. Zodra een herbestemming niet geslaagd is, dan gaat er zowel architectonische als kunsthistorische waarden verloren.</p> <p><i>Situationele en ensemble</i> De buitenkant kan je in stand houden. In Arnhem, als je de stad uitrijdt richting het station dan zag je een prominente kerk die inmiddels is afgebroken. Het straatbeeld is hierdoor voorgoed veranderd. In Amsterdam zijn ook een aantal voorbeelden te benoemen van kerken die voorgoed zijn verdwenen. Het is een verlies dat zulke kerken uit het stadsbeeld verdwijnen. Kunst- en cultuurhistorische factoren spelen daarbij een ondergeschikte rol. De vraag is: hoe houd je de meest waardevolle gebouwen en situationele ensembles overeind?</p> <p><i>Gaafheid en herkenbaarheid</i> De herkenbaarheid - je rijdt een vreemde stad in en je herkent het gebouw. Je komt thuis in je eigen stad en je bent thuis wanneer je de kerk ziet. Bij herbestemming verandert dit.</p> <p><i>Zeldzaamheid</i> Het hangt af van wat er met kerken gebeurt. Bij herbestemming naar appartementen verdwijnt het. Een voorbeeld van een parochiekerk die goed herbestemd wordt en waarbij de zeldzaamheid blijft, is de St. Gerlach. Het Chateau is opgekocht en de kerk is gerestaureerd. De kerk is bewaard gebleven en heeft een goede herbestemming gekregen. De kerk in Ravenstein is in afwachting van de keuze, herbestemmen of niet. Het interieur en exterieur zijn hier zeer zeldzaam, een van de weinige</p>
--	--	---

			barokkerken in Nederland. Alle aanpassingen gaan ten koste van het unieke van het gebouw.	
12.	b. Mee eens	d. Oneens	c. Niet mee eens, noch oneens	d. Oneens
13.	<p>Het verlies van maatschappelijke baten kan voorkomen worden, echter hiervoor is een ommezwaai binnen onze maatschappij nodig. Dan moet men weer “het licht gaan zien” en het geloofsleven weer gaan bloeien waardoor de kerk opnieuw een maatschappelijke rol zal krijgen die het in de achtergrond ook nog wel heeft. Je kunt niet kerkelijk zijn, het gebouw mooi vinden en hieraan bijdragen maar dan wordt het een museum. Het gebouw behoudt weliswaar een maatschappelijke functie, echter in een andere vorm. De kerk wil dit echter niet, zeker niet met andere functies. Als je het wil behouden dan zal het kerkelijk leven weer verder moeten komen. Voor het openhouden van kerken waarvoor ze bedoeld zijn, is geld nodig voor het onderhoud en de dagelijkse kosten. Maar de mensen zijn zeker zo belangrijk, zonder de mensen is het een dood huis.</p>	<p>De overheid moet je hier niet bij betrekken, dat kan niet en mag hier ook geen rol in spelen. De kerk zoekt naar modellen die toekomstbestendig zijn, zodoende is het idee opgevat om samen te werken met het wijkcentrum van Amstelveen. Wat ons betreft heeft het rijk, de gemeente en de eigenaren van kerken de maatschappelijke plicht om te kijken naar toekomst bestendige bedrijfsmodellen. Daar mag ook van alle kanten geld voor vrijgemaakt worden. Een wijkcentrum heeft een maatschappelijke functie en zo ook de kerk, beide versterken elkaar. Door samenwerking met het maatschappelijk centrum kun je elkaar versterken zodat er een toekomstbestendiger model ontstaat.</p>	<p>In de parochie Druten had de ellende iets minder groot kunnen zijn als sommige bestuurders eerder ingegrepen hadden en meer hadden gedaan aan het onderhoud. Er zat een grote achterstand in onderhoud in Afferden en Horssen. Onderhoud is voor veel bestuurders secundair geweest met grote gevolgen van dien. De mentaliteit van vandaag de dag, het nemen maar niet echt zorgdragen, is funest voor de langere termijn. In Nederland is het redelijk beroerd gesteld wat betreft de gebouwen. In Frankrijk en België zijn kerken van de staat en in Duitsland heb je de Kirchensteuer. Hierdoor zijn zij in staat om kerken te onderhouden waardoor de prachtige architectuur bewaard blijft. In Engeland bestaat een Churches Conservation Trust dat kerkgebouwen in stand houdt, die niet meer door de kerkgemeenschap zijn te onderhouden. In Nederland wordt niet vanuit het rijk geld toegewezen, alleen voor onderhoud maar geen structurele subsidie. Zolang men niet vanuit de staat ook het belang ziet in de kerkgebouwen, dan zal het bij de kerken zelf liggen. Die kunnen de broek niet ophouden en op die manier onderteken je het belang van herbestemmen.</p>	<p>Als er meer geld van de overheid was vrijgemaakt dan had het wel wat geholpen maar het was uiteindelijk uitstel van executie geweest. Als je fundament wilt leggen onder het bezit van de kerkelijk gemeente dan moet je ook een bestendig eigen draagvlak hebben. Als je alleen maar drijft op subsidies en giften die niets met je basisactiviteit te maken hebben dan gaat het niet werken. Dit had de verkoop van de kerken niet minder aantrekkelijk gemaakt. Waar je als kerk voor staat moet zich aanpassen aan wat er aan de maatschappij verandert. De protestante kerk is hier redelijk pragmatisch in. Verenigingen en stichtingen hebben statuten, de kerk heeft de kerkorde. De kerkorde van de protestante kerk is dit voorjaar aangepast en geeft ruimte aan modernisering. Een van de aanpassingen is de acceptatie dat er witte vlekken op de kaart komen. Nu gaan we ervan uit dat er op sommige plaatsen geen kerkelijke gemeente actief is. Overigens kunnen deze mensen wel gebruik maken van huisgemeentes of diensten van een wel actieve gemeente in de buurt.</p>

#	Interview 5.	Interview 6.	Interview 7.	Interview 8.
1.	c. Nederlands Hervormd	j. Anders, nl. Doopsgezind	j. Anders, nl. Oecumenisch	b. Rooms-Katholiek
2.	Ik ben niet praktiserend maar heb wel een religieuze achtergrond, Nederlands hervormd.	Wij zijn beiden doopsgezind en zijn heel actief binnen de gemeenschap. Zo zijn wij voor de vierde of vijfde keer secretaris van de kerkraad geweest, hebben ook het gebouw een tijd beheerd en zijn voorzitter geweest van de kerkraad.	Ik ben gereformeerd van huis uit maar nu oecumenisch en heb een brede interesse in kerken en kerkgebouwen. Als hoofdtoon protestants.	Ik heb het Rooms Katholieke geloof vanuit huis uit meegekregen, ben zelf ook gelovig en heb daar ook veel mee gedaan. Zo ben ik onderdeel geweest van het koor, ben ik verbonden geweest bij de Kathedraal Sint Bavo en heb ik diverse bestuursfuncties gehad.
3.	Ik ben rentmeester op het gebied van landelijk, bedrijfsmatig, monumentaal, maatschappelijk en religieus onroerend goed. Ik ben verbonden aan Reliplan, dat zich gespecialiseerd heeft in het herbestemmen van religieus vastgoed. Voordat wij bij Reliplan betrokken raakten hadden we geen ervaring met religieus vastgoed, maar wel met maatschappelijk vastgoed. Dat religieuze deel is actief geworden toen wij ons in 2015 aansloten bij Reliplan.	Ik ben altijd lid geweest van de kerkkantoren-commissie en ben ook heel lang kerkmeester geweest. Ik heb mij ook altijd om het gebouw bekommerd, als voorzitter, als secretaris enz.	Ik ben inmiddels meerdere jaren betrokken bij Reliplan. Op dit moment als vastgoedadviseur. Ik begeleid de aankoop, verkoop, aanhuur en verhuur van religieuze gebouwen in Nederland. Daarnaast adviseer ik eigenaren van religieus vastgoed op allerlei gebied van vastgoed-vraagstukken. Ook ben ik betrokken geweest bij de herbestemming van diverse objecten.	Ik heb altijd wat gehad met kerkgebouwen. Op de koorschool gingen wij ieder jaar op tournee naar Engeland, Duitsland, Frankrijk, Japan of Amerika enz. en daar waren kerken of kloosters altijd een belangrijk onderdeel van onze tournees. Zodoende heb ik heel veel mooie kerkgebouwen gezien. De gebouwen, de rust - net zoals hier op de grote markt - als je binnen bent is het rustig. Noem het meditatief of iets dergelijks, maar het werkt ontspannend.
4.	Ik ben betrokken geweest bij meerdere herbestemmingen, waaronder: <ul style="list-style-type: none"> - De kerk in Dieren. Deze is verkocht aan een familie die er drie kantoorunits van wilde maken. Dit paste binnen het bestemmingsplan. Tijdens de crisis was hier echter geen behoefte meer aan en vervolgens is het leeg blijven staan. - De kerk en pastorie in Nijmegen, het betreft een gemeentelijk monument. Zoals het er nu uitziet wordt de kerk verkocht waarbij de kerk gebruikt wordt voor samenkomsten en er huizen bijgebouwd zullen worden. 	Wij zijn betrokken geweest bij de verkoop van het gebouw de Doopsgezinde kerk in Breda. <p>Dhr. Peters: vanaf 2005 ben ik bezig geweest om een koper voor het gebouw te vinden, maar men wilde eigenlijk niet verkopen, waardoor het traject erg stroef verliep. Eind 2006 heb ik mijn misnoegen uitgesproken over het feit dat er al zoveel energie in de verkoop van het gebouw gestoken was maar dat niemand het eigenlijk wilde. Ik heb toen aangegeven dat ik het verkopen nog één keer wilde proberen maar dan wel alleen en zonder allerlei commissies en mensen die eigenlijk niet wilden. Toen heb ik gezocht naar organisaties en makelaars die zich hiermee bezighielden en met mijn onderzoek kwam ik terecht bij Reliplan. De filosofie van Reliplan en de gedane projecten spraken mij erg aan.</p>	Ik ben o.a. betrokken (geweest) bij het vervreemden van een 3-tal religieuze objecten: <ul style="list-style-type: none"> - De kapel in Haaren, een gemeentelijk monument. Met de renovatie van het aangrenzende tehuis in 2014 is de kapel helemaal los komen te staan. De eigenaar, een woningcorporatie, mag geen bijzonder bezit meer in de portefeuille houden. Zodoende wordt de kapel verkocht. - Het klooster in Oss. Dit klooster heeft geen monumentale status en zal worden getransformeerd naar appartementen. Het klooster is ontworpen met de bouwstijl "de Bossche school". Vanwege het bijzondere karakter heeft de gemeente aangegeven geen toestemming te geven voor sloop. - Kerk en pastorie in Zaandam. Hiervan is alleen de kerk een rijksmonument, zowel de kerk als pastorie staan momenteel in verkoop. 	Ik heb een ontwikkelplan opgesteld voor de Groenmarktkerk in Haarlem: <ul style="list-style-type: none"> - De Groenmarktkerk is een kerk waar ik als kind veel gezongen heb en vanuit mijn netwerk wist ik dat deze verkocht zou worden. Het zou mooi zijn als het gebouw, net zoals de Duif in Amsterdam, kunt herbestemmen waarbij religie, samenzijn en vieren nog steeds onderdeel zijn van het gebouw. Ik heb een plan voor herbestemming ingediend en hierover met de econoom gesproken. Vervolgens hebben wij een presentatie gegeven bij het parochiebestuur. Er liggen nu drie voorstellen waarvan die van ons.
5.	a. Kerk b. Pastorie	a. Kerk	a. Kerk b. Pastorie d. Klooster	a. Kerk
6.	a. Ja, rijksmonumentaal c. Ja, gemeentelijk monumentaal	e. Nee, niet beschermd	a. Ja, rijksmonumentaal c. Ja, gemeentelijk monumentaal	a. Ja, rijksmonumentaal
7.	<ul style="list-style-type: none"> - In Dieren was de aanleiding dat het kerkgebouw al 12 jaar leegstaat en niet meer gebruikt wordt. Dit komt door de samengang van een tweetal gereformeerde kerkgenootschappen. Door inkrimping van het aantal kerkgangers ontstond de financiële noodzaak om te heroriënteren. - De protestantse gemeente Nijmegen is een samenvoeging van diverse gereformeerde en hervormde gemeenten. Hierdoor kwamen vier gebouwen in het bezit en is besloten om twee te gaan 	De voornaamste reden van het afstoten van de kerk was het onderhoud. Mensen die hielpen waren vrijwilligers en daarmee konden we het niet serieus aanpakken. De laatste jaren is de gemeenschap zo vergrijsd dat we het allemaal uit handen moesten geven. Daarnaast kwam bij dat de verhuur terugliep. We misten de mankracht om de verhuur te begeleiden. Dat komt voornamelijk door de afname van het aantal actieve leden, de vergrijzing van het	<ul style="list-style-type: none"> - Het klooster in Oss wordt afgestoten omdat de eigenaar hoogbejaard is. Hij heeft de voorkeur om het object te verkopen. - De kapel in Haaren wordt afgestoten doordat woningcorporaties geen bijzonder vastgoed meer in de portefeuille mogen hebben. - De kerk en pastorie in Zaandam wordt afgestoten vanwege de financiën. De oudkatholieke, kerkelijke gemeente kan het niet 	De aanleiding voor herbestemming is dat de kerk binnen 1 tot 2 jaar gesloten zal worden omdat er nog maar 10 tot 12 man op zondag in de kerk zitten. De kosten zijn hoger dan de baten en het Bisdomein Haarlem heeft het al zwaar genoeg om al hun gebouwen te onderhouden. Zij heeft in de kernvisie gesteld dat de Kathedraal aan de Nieuwe Leidsevaart en de nieuwe Sint Bavo voorlopig open moeten blijven. Om dat te kunnen doen, moeten er andere gebouwen sluiten.

	gebruiken voor de wekelijkse diensten. Ook hier geldt dat door de afname van het aantal leden, er vastgoed afgestoten moet worden.	ledenbestand en het niet meer kunnen acteren als gastheer.	meer betalen. Dit heeft weer te maken met de terugloop van het aantal leden.	
8.	<ul style="list-style-type: none"> Voor het object in Dieren is nu contact met een partij die kinderen opvangt in een gezinsvervangend tehuis en op een duurzame manier. Kinderen kunnen zelfstandig wonen en worden hierin begeleid. Hier zouden een drietal functies kunnen plaatsvinden: een huis waar kleine kinderen kunnen wonen in een beschermde omgeving, een aantal appartementen voor zelfstandige jongeren en een plek waar kinderen urgent opgevangen kunnen worden. Als dit doorgaat dan vervalt de oorspronkelijke, religieuze functie. Bij de Maranathakerk is de verwachting dat een andere religieuze gemeenschap de kerk zal overnemen. Hier is echter nog geen definitieve beslissing over genomen. 	Via Reliplan hebben we het gebouw kunnen herbestemmen, er zit nu een school in. Qua locatie zaten we gunstig en nu met de Winford school is de wijk helemaal opgebloeid. In het gesprek met hun kwam gelijk de aannemer en de architect mee en zij waren er klaar voor. Wij hebben vervolgens met man en macht gewerkt om de kerk op tijd leeg te krijgen, dat was even aanbenen. Maar het is allemaal gelukt.	<ul style="list-style-type: none"> De kapel in Haaren, naar alle waarschijnlijkheid wordt het door een projectontwikkelaar overgenomen die er een drietal appartementen in zal realiseren; Het klooster in Oss, ook dit object zal worden getransformeerd naar appartementen; De kerk en pastorie in Zaandam, we koersen erop aan dat het kerkgebouw blijft bestaan in zijn huidige hoedanigheid en dezelfde uitstraling behoudt. De pastorie wordt momenteel voor wonen gebruikt. Waarschijnlijk zal er in de tuin nog wel een kleine ontwikkeling plaatsvinden in de vorm van woningbouw. 	Wat ik wens voor de Groenmarktkerk is dat het een "De Duif 2.0" wordt, dat is het mooiste voor Haarlem dat zo'n plek nog niet heeft. Wat ik denk dat het gaat worden: dat de bijgebouwen herbestemd worden tot appartementen. En ik hoop en denk dat het kerkgebouw een maatschappelijke functie behoudt. Er liggen nu drie voorstellen waarvan die van ons. Ik vermoed echter dat er een openbare verkoop of aanbestedingstraject komt waarbij de grote machtige ontwikkelpartijen ermee vandoor gaan. Uiteindelijk draait het vaak om geld en minder om de bestemming "an sich". De kerk in Haarlem is echt een prachtig gebouw, een kerk met historie en passie. Dat mag niet gesloopt worden om er vervolgens appartementen te bouwen. Ook al is het een Rijksmonument, toch kan men er veel rare dingen mee uithalen.
9.	Er zijn bij de Maranathakerk kerk geen voorwaarden gesteld. Het enige dat gesteld is, is dat het geen seks-inrichting mag worden. Katholieken geven vaak mee dat een gebouw niet meer gebruikt mag worden als religieus gebouw. Men wil geen concurrentie uit de eigen omgeving. Vaak hebben zij kettingsbedingen opgenomen waarin dit uitgesloten wordt. Geen religieus gebruik meer, geen burgerlijke huwelijken, geen uitvaarten. Bij het onttrekken van de eredienst moeten alle religieuze uitingen verwijderd worden. Ook het altaar mits dit technisch mogelijk is. En ook de beelden mogen niet worden teruggeplaatst.	Vanuit onze kerkgemeenschap werd geen voorwaarde gesteld voor de herbestemming, we hadden echt alleen met de beperking van het bestemmingsplan te maken. De gemeente Breda heeft wel voorwaarden gesteld toen wij de grond kochten. Het mocht alleen gebruikt worden voor/als een kerk, zo mocht er bijvoorbeeld geen huis op komen. Die voorwaarden zijn later, in de jaren 80, landelijk opnieuw vastgesteld. En toen is het bestemmingsplan van kerkgebouw teruggegaan naar "algemeen nut". Dat maakte het makkelijker om een koper te vinden.	<ul style="list-style-type: none"> Bij het klooster in Oss zijn geen voorwaarden gesteld. De eigenaar wilde wel graag dat het ensemble intact bleef en dat er geen delen gesloopt zouden worden. Bij de kapel in Haaren is de voorwaarde gesteld dat er geen horeca in komt omdat zij in het bejaardenhuis zelf een horeca-gelegenheid exploiteren. Dit zou directe concurrentie zijn. Daarnaast wil men geen functie die overlast veroorzaakt voor de inwoners van het bejaardenhuis. Dit wordt vastgelegd middels een kettingsbeding. Voor de kerk in Zaandam zijn geen verkoopvoorwaarden gesteld. Echter, als er een functie in komt die niet past bij de geloofsbeleving, dan zal het interieur worden weggehaald. Dit is best bijzonder omdat het interieur onlosmakelijk verbonden is aan het monument. 	Het Bisdom heeft met de raad van kerken afgesproken dat er een aantal richtlijnen zijn voor de herbestemming en daarmee speelt ook dat zij niet willen dat er Islam in bedreven wordt. Boeddhisme bijvoorbeeld wordt niet gezien als een religie maar als een levensstijl en daar staat de katholieke kerk dan wel weer voor open.
10.	a. Ja	a. Ja	a. Ja	a. -
11.	<p><i>a. Sociaal Maatschappelijk</i> Dat kan zomaar verloren gaan. Een kerk is een plek waar mensen bij elkaar komen. Het hangt erg af van het kerkbestuur hoe toegankelijk men de inrichting heeft gemaakt. Je ziet dat nieuwere organisaties zoals de evangelische gemeentes, zich meer openstellen voor een groter publiek. Men wil daar ook wel rekening mee houden met het herbestemmingstraject, wanneer zo'n soort functie een verbindende factor binnen de omgeving kan behouden. Als je met herbestemming bezig bent en de mogelijkheid hebt om die richting op te bewegen, dan kun je de gemeente eerder meekrijgen. Er is op het ogenblik een grote behoefte aan wonen. Daar is een kerkgebouw in de basis niet geschikt voor. Wonen is</p>	<p><i>a. Sociaal Maatschappelijk</i> Ja, dat is wel veranderd. Er zit nu een bijzondere school in, en ik verwacht dat er meer contacten met de buurt zijn dan dat wij toen hadden. De kerk heeft in de buurt nooit een sociaal maatschappelijke functie gehad. Wij hebben ons nooit echt met de buurt bemoeid, overigens hebben we dat wel geprobeerd. Wij denken dat de sociaal maatschappelijke waarde van het gebouw verbeterd is.</p> <p><i>b. Cultuurhistorisch</i> Nee, cultuurhistorisch had het geen waarde.</p> <p><i>c. Architectuur- en kunsthistorisch</i> Er heeft een goede architect achter gezeten, dhr. J. Schuch. In de hoofdlijnen is het gebouw na</p>	<p><i>a. Sociaal Maatschappelijk</i> - Het klooster in Oss wordt gezien als een stukje verleden dat mensen nog wel kennen. Maar hoe het nou daadwerkelijk was, dat weet men niet meer. De secularisatie heeft zich zover doorgevoerd in de maatschappij, dat het alleen nog maar op hoofdlijnen bij het gros van de mensen bekend is. Je kunt stellen dat het maatschappelijke verval al 30 jaar geleden plaatsvond, het is inmiddels al een lange tijd een kantoor. Je kunt dus ook niet echt spreken van afname van de sociaal maatschappelijk baten in Oss.</p> <p>- De kapel in Haaren was van een kloosterorde en staat midden in de kern. Het voelt voor mensen als</p>	<p><i>a. Sociaal Maatschappelijk</i> Wanner mijn wensscenario uitkomt betekent dat het sociaal maatschappelijke aspect wel verandert, maar niet ten slechte. Als het een "de Duif 2.0" plek wordt, waar mensen kunnen mediteren en waar je de plek breder in kunt zetten, dan betekent het ook dat je mensen die je voorheen niet in je gebouw kon krijgen, nu wel binnen krijgt. Het kan zo een bredere maatschappelijke functie krijgen dan voorheen. Als het appartementen worden, dan heb ik er met zo'n gebouw veel moeite mee. Woningnood vind ik totaal niet sociaal-maatschappelijk. Ik vind dat geen argument om zo'n gebouw in te zetten. Het verval van maatschappelijke baten is dus erg afhankelijk van de bestemming.</p>

<p>vaak het laatste traject als de rest niet lukt. Bij de Maranathakerk zal het verval van maatschappelijke waarde minder zijn dan bij de kerk in Dieren. Bij deze kerk wordt gekeken of de raampartijen, die hoog stoppen, doorgetrokken kunnen worden naar beneden. Er wordt nu gekeken of de monumentencommissie hiermee akkoord zou kunnen gaan.</p> <p><i>b. Cultuurhistorisch</i> De kerk in Dieren staat nu 12 jaar leeg. Er zitten wel cultuurhistorisch waarden aan de buitenkant, echter doordat het niet gebruikt en onderhouden wordt vervallen deze ook. Als je door een herbestemmingstraject het gebouw kunt behouden voor de toekomst, dan zou het in die zin ten goede kunnen komen. Het is hierbij van belang dat je een invulling kunt vinden die duurzaam is en geld genereerd voor het onderhoud.</p> <p><i>c. Architectuur- en kunsthistorisch</i> Het feit dat de verzuiling in Nederland in een hoog tempo verandert, betekent dat er gebouwen overblijven. Je kunt je krampachtig verzetten tegen zo'n fenomeen. Het is echter beter als je met een invulling weet te vinden met de mogelijkheid dat het gebouw blijft bestaan. De afname van de oude waarde heeft in dit geval niet zo zeer te maken met de herbestemming maar een gevolg van een veranderende samenleving.</p> <p><i>d. Situationele en ensemble</i></p> <ul style="list-style-type: none"> - Vanuit monumenten oogpunt wordt gekeken naar een paar belangrijke architecten in Nederland, waaronder Cuypers. Je kunt ze echter niet allemaal bewaren. Het is de uitdaging om, als de bescherming wegvalt, de best passende invulling te realiseren. - Met een ensemble hebben we te maken in Horssen. De kerk ligt op een oude terp, er staan er twee bij elkaar met de oude woningen eromheen. Het is een heel bijzondere plek waardoor het erg waardevol is. Herontwikkeling zou ertoe leiden dat deze waarden deels verloren kunnen gaan. <p><i>e. Gaafheid en herkenbaarheid</i></p> <ul style="list-style-type: none"> - De Maranathakerk is ontworpen door de architect Wouter Ingwersen, is gebouwd in de opbouwperiode en is een bijzonder voorbeeld van een gebouw uit die periode. Ik vind het bijzonder gemaakt, typisch voor die tijd. Door de herbestemming zal dit niet aangepast worden. - Voor Dieren is het voor het interieur niet van toepassing, het is nu een casco binnenkant maar de buitenkant is nog wel origineel. Door de herbestemming gaat het enigszins aangepast worden. 	<p>herbestemming hetzelfde gebleven, zeker aan de buitenkant. Er zijn wat grotere ramen in gekomen maar je zou kunnen stellen dat er geen verlies is geweest aan de architectuur van het gebouw. Kunsthistorisch had het gebouw geen waarde, het was in die zin de vorm van een boerenschuur. Veel mensen wisten niet dat er een kerk in zat.</p> <p><i>d. Situationele en ensemble</i> Die is hetzelfde gebleven. Wel denk ik dat de school niet snel zal zeggen "kom maar bij ons in het gebouw vergaderen" dat was als kerk wel makkelijker. Maar ja, ook dat kan met de tijd veranderen.</p> <p><i>e. Gaafheid en herkenbaarheid</i> Het was nooit zo herkenbaar als kerkgebouw en nu is het wel duidelijk dat het een schooltje is. Dus er is wel wat veranderd, maar niet veel.</p> <p><i>f. Zeldzaamheid</i> Daar was ook geen sprake van.</p>	<p>onderdeel van de gemeenschap. Toen het een kapel was van het bejaardenhuis, kwamen er wel mensen uit het dorp. Daar hebben ze wel sociale herinneringen aan, bijvoorbeeld dat zij met hun oudere vader of moeder een dienst bijwoonden. Het sociale aspect is heel nadrukkelijk aanwezig, het dorp beschouwd deze kerk als een van de meest kenmerkende gebouwtjes die zij hebben. Er ligt nu een voorstel om er drie appartementen in te maken. De maatschappelijke baten zullen daarmee dus verdwijnen.</p> <ul style="list-style-type: none"> - De kerk in Zaandam is nog niet verkocht, we zitten nu midden in het proces. De oudkatholieken zouden het mooi vinden als er een min of meer culturele, religieuze bestemming wordt voortgezet. De eigenaren zijn bereid om korting te geven. Er wordt nu gesproken met een drietal kandidaten waarbij de kerk zelf een cultureel religieuze bestemming gaat krijgen. Hierdoor hoeft er niet veel te veranderen qua baten. <p><i>b. Cultuurhistorisch</i></p> <ul style="list-style-type: none"> - Het klooster in Oss is een van de weinige objecten van de Bossche school. Daar zijn nog maar een paar voorbeelden van in Nederland. Deze vervallen enigszins, niet zozeer aan de buitenkant en uitstraling, echter wel waar het gaat om de verhoudingen van de ruimte. De Bossche school gaat uit van een aantal uiterlijke kenmerken en het ging uit van verhoudingsgetallen hoogte, lengte en breedte per ruimte. Deze zullen verloren gaan. <p><i>c. Architectuur- en kunsthistorisch</i></p> <ul style="list-style-type: none"> - Het Klooster in Oss is niet als monument bestempeld, wel wordt in het zijn algemeen beschouwd als kenmerkend exponent van deze bouwhistorische stroming. De meeste mensen vinden het overigens erg lelijk, alhoewel dit niet relevant hoeft te zijn. Kenners hebben het niet aangemerkt als kunsthistorisch belang. <p><i>d. Situationele en ensemble</i></p> <ul style="list-style-type: none"> - De situationele en ensemble waarde voor het klooster in Oss is bijzonder omdat het een complex is waarbij het oorspronkelijke plan veel groter was. Doordat in de jaren 50 de secularisatie is ingetreden is het masterplan nooit uitgevoerd. Hierdoor heb je een gemarkeerd ensemble. Nu er appartementen in gebouwd worden kan niet meer herleid worden hoe de ruimtes vroeger waren. Qua ensemble waarde zal in Zaandam wel wat veranderen. In die zin dat er een grote tuin bij zit 	<p><i>b. Cultuurhistorisch</i> Met een maatschappelijke invulling, kan je de ruimte grotendeels handhaven. Het verandert maar het hoeft niet storend te zijn. Met appartementen verdwijnt dat aan de binnenkant volledig.</p> <p><i>c. Architectuur- en kunsthistorisch</i> Het kan bij herbestemming wel misgaan. Een voorbeeld hiervan is de Paul Krugerstraat hier in Haarlem. Deze had je beter kunnen afbreken. Dit kan dus ook plaatsvinden bij de Groenmarktkerk.</p> <p><i>d. Situationele en ensemble</i> Jazeker, de Groenmarktkerk is zeer belangrijk voor het stadsbeeld. Wanneer je er appartementen in bouwt dan zal je dat niet heel erg zien aan de buitenkant, maar van binnen uiteraard weer wel.</p> <p><i>e. Gaafheid en herkenbaarheid</i> Hetzelfde als bij situationeel.</p> <p><i>f. Zeldzaamheid</i> Als het een monumentale status heeft gekregen dan zegt dat al genoeg over de zeldzaamheid.</p>
--	---	--	--

	<p>Andere functies dan wonen zullen snel overlast veroorzaken voor de omgeving. Dit heeft als consequentie dat het gebouw aangepast moet worden met verlies van gaafheid, herkenbaarheid en dus authenticiteit.</p> <p><i>f. Zeldzaamheid</i> n.v.t.</p>		<p>waar waarschijnlijk iets gerealiseerd zal worden. Het ensemble zal hierdoor anders worden.</p> <p><i>e. Gaafheid en herkenbaarheid</i></p> <ul style="list-style-type: none"> - De uiterlijke kenmerken van het klooster in Oss zullen hetzelfde blijven. De vraag is of je waarde moet hechten qua gaafheid aan de binnenzijde. Het is een bijzondere ruimte, ondanks dat er al veel is aangepast. <p><i>f. Zeldzaamheid</i></p> <ul style="list-style-type: none"> - Er zijn nog maar 30 of 40 gebouwen met de stijl van de Bossche school. Dit is een van de drie à vier kloosters uit die periode, het gebouw is daarmee hartstikke zeldzaam. De naoorlogse architectuur wordt overigens maar heel matig gewaardeerd op het moment, het wordt gezien als lelijk, saai en armoedig. Inmiddels is het ook zeldzaam geworden. 	
12.	d. Oneens	d. Oneens	b. Oneens	
13.	<p>Uiteindelijk draait alles om geld. Met creativiteit kun je zoveel mogelijk een invulling vinden die de behoefte om een financiële drager te behouden, tegemoetkomt. Mede doordat een bestemmingswijziging procedure een tijdrovende en kostbare zaak is. Het is vaak noodzakelijk om er vanuit een financieel perspectief naar te kijken. Je hebt een financiële drager nodig om iets mogelijk te maken.</p> <p>De noodzaak tot herbestemming is er veelal door financieel motief. Je kunt het minimaliseren om er slim en creatief mee om te gaan. Daar komt bij dat de nieuwe evangelische gemeentes zoeken een heel ander gebouw dan de traditionele kerk. Dat is een bijkomende factor, de vraag naar het oude soort kerkelijke gebouwen nemen af.</p>	<p>Nee. Zeker niet. Als wij het hadden behouden was het uiteindelijk waarschijnlijk vanwege de veiligheid gesloten. En nu weten we zeker dat het terecht is gekomen bij een partij die het onderhoud en de veiligheid kan waarborgen.</p>	<p>Als iets van religieus naar cultureel of horeca omslaat dan zijn het beide publieke functies waarbij mensen kunnen genieten van het gebouw en de plek. Het is wat anders als een object uit het publieke domein wordt onttrokken. Het streven moet zijn om gebouwen toegankelijk te houden en maatschappelijk in te zetten. De overheid zou eigenlijk geld moeten toekennen als functies hun eigen broek op kunnen houden. Hier zijn voorbeelden van, bijv. met monumentale, industriële gebouwen die door provinciale investeringsmaatschappijen waaronder de BOM (Brabantse Ontwikkelings Maatschappij). De overheid zorgt voor geld waaruit geleend kan worden. Een soort "Revolving Funds" waardoor maatschappelijke baten meer geborgd zullen gaan worden.</p>	<p>Nee. De vergrijzing is ingetreden en mensen gaan niet meer naar de kerk. Er zitten 10 tot 12 man in de kerk op zondag. Die geloofsgemeenschap kan het gebouw niet overeind houden met 2.000 leden. Dat is onmogelijk. Je denkt vaak toch dat er veel geld is in de Katholieke Kerk, dat er legaten zijn enz. Maar ook daarin ontbreekt regelmatig goed management.</p>

#	Interview 9.	Interview 10.	Interview 11.	Interview 12.
1.	b. Rooms-Katholiek	b. Rooms-Katholiek	-	-
2.	Ik ben van huis uit Rooms Katholiek. Ik ben ooit misdienaar geweest “in de oude tijd”. Rond mijn 14e zat ik in een jongerenkoor waar nog steeds contact mee is. Nu in mijn bestuurlijke functie zie ik nog steeds veel jongens en meisjes uit die tijd. Ik ben weer actief in de parochie waarbij ik zowel de bedrijfskundige en menselijke factor bekijk.	Ik ben katholiek opgevoed, overigens ben ik niet meer heel erg kerkelijk maar ik ben wel religieus. Mijn kerkbezoek is een stuk minder geworden, ik ga niet meer elke zondag naar de kerk. Ik ben wel actief als bestuurslid binnen de parochie Sint Jan in Waalwijk.	-	-
3.	Ik ben erbij betrokken omdat ik veel van gebouwen afweet. Ik heb bij Camfil gewerkt, dat is een bedrijf dat zich o.a. gespecialiseerd heeft in luchtkanalen en gebouwbeheer. Ik heb hierdoor kennisgemaakt met het beheer van gebouwen. Initieel hoorde de verkoop van de kerken niet onder mijn verantwoordelijkheid, maar dat liep niet goed. Zodoende ben ik ook hierbij ingestapt. Het betreft de Jozefkerk en Walburgiskerk in Arnhem.	Mijn functie in het bestuur is “gebouwen”. Dit betekent dat ik mij bezighoud met het onderhoud en renovatie van de gebouwen. Op het moment dat er een kerk afgestoten wordt, probeer ik het te verkopen. Momenteel hebben wij een tweetal kerken in de verkoop, in Waspik en in Waalwijk. Ik ben hoofdzakelijk uitvoerend betrokken en zit bij de bestuursvergaderingen. Voor de rol “gebouwen” ben ik gevraagd vanwege mijn verleden als directeur van een bouwbedrijf.	Ik heb met name een achtergrond in concept ontwikkeling en mijn neef Wim Boers voornamelijk in ontwikkeling voor eigen belegging. Dat is bij het bedrijf Kadans. Dit bedrijf richt zich mede op concept, ontwikkeling, realisering en (eventueel) exploitatie van vastgoed.	Ik ben initiatiefnemer van Bouwstenen, een platform voor bestuurders, managers en professionals in het maatschappelijk vastgoed, gericht op ontwikkeling en uitwisseling van kennis. Daarnaast heb ik allerlei projecten gedaan waar kerken bij betrokken waren en ben ik onderdeel van het expert transformatie team van het ministerie van BZK. In die zin ben ik wel betrokken bij de herbestemming van kerken.
4.	Wij hebben als gemeenschap zes kerken, twee hiervan zijn uit de eredienst ontnomen. Het herbestemmen is hiermee op een laag pitje terecht gekomen. De overgebleven kerken moeten gewoon in stand gehouden worden. De Jozefkerk is een gemeentelijk monument, de Walburgiskerk betreft een rijksmonument. Deze kerk is van oudsher al een monument, het is een Basiliek geweest totdat het moment dat het in 2013 uit de eredienst ontnomen is. Sinds die tijd is het heel oneerbiedig gezegd een bakstenen gebouw geworden. De Jozefkerk is in 2012 uit de eredienst ontnomen.	Zie antwoord 3, op het moment dat er een kerk afgestoten wordt dan probeer ik het te verkopen. Ik ben betrokken geweest bij de Theresiakerk in Waspik en de Clémenskerk in Waalwijk, beide een Rijksmonument.	Ik ben initiatiefnemer en medeverantwoordelijk voor de realisatie van de herontwikkeling van de Petruskerk in Vught.	Ik ben zelf een keer heel intensief betrokken geweest bij de transformatie van een kerk in Eindhoven. Dit was de Pastoor van Arskerk. De kerk was, samen met de pastorie, door een woningcorporatie aangekocht. Momenteel zijn beide gebouwen nog in het bezit van de woningcorporatie. De opdracht die zij mij gaven was het zoeken naar de volgende functie voor de kerk.
5.	a. Kerk b. Pastorie	a. Kerk b. Pastorie	a. Kerk	a. Kerk b. Pastorie
6.	a. Ja, rijksmonumentaal c. Ja, gemeentelijk monumentaal	a. Ja, rijksmonumentaal	a. Ja, rijksmonumentaal	c. Ja, gemeentelijk monumentaal
7.	De aanleiding van het vervreemden is dat er te veel kerken waren voor het aantal actieve kerkelingen. Er waren 6 kerken waardoor het, vanwege de terugloop, niet mogelijk was om al het vastgoed te onderhouden. Uiteindelijk moest het verkocht worden vanwege de financiële last. Aan onderhoud van de Jozefkerk kun je makkelijk 150.000 euro per jaar spenderen.	De grondslag met betrekking tot het afstoten van kerken komt met name door hoge kosten van het onderhoud. En dit komt weer door een afname van het aantal actieve mensen die naar de kerk gaan. Vroeger waren de kerk vol, tegenwoordig veel minder. Daarnaast zijn de opbrengsten van de collectes ook veel minder. De kerkbijdrage levert nog wel geld op. Dit zijn bedragen door een aantal gelovigen bijgedragen worden door een afdracht van de eigen inkomsten. Dit jaar zal dit weer minder zijn doordat er een aantal mensen overleden zijn en er komen geen nieuwe voor terug. Het is de oude generatie die dat doet.	In 2015 ging de kerk dicht. Het gebouw was slecht onderhouden en op een gegeven moment kwam er wat gruis naar beneden. De parochie H. Edith Stein had ook een ander gebouw, de Heilig Hartkerk, meer in de periferie van Vught. De restauratiekosten van deze kerk waren dermate hoog dat het de pastorie niet lukte om beide kerken open te houden. Zodoende werd de Petruskerk gesloten. De reden van de sluiting was het gebrek aan financiële middelen wat weer komt door een teruglopend aantal actieve leden.	De kerkgemeenschap heeft waarschijnlijk de Pastoor van Arskerk afgestoten doordat het aantal actieve kerkleden daalde, waardoor het onderhoud niet meer op te brengen was.
8.	Voor beide kerken staat momenteel nog niet vast wat de definitieve invulling zal zijn. - Een mogelijke invulling voor de Jozefkerk zou de huidige skatehal kunnen zijn. Ik ben er een grote	Het is niet duidelijk wat de invulling van beide kerken zal worden. - De lichtinval van de Theresiakerk komt van bovenaf. Er kan zodoende geen verdiepingvloer in gemaakt worden want dat is veel te donker. Monumentenzorg zal niet	Er is een stichting opgericht door een aantal verontruste Vughtenaren die vervolgens een woningcorporatie inschakelde met als doel om de kerk te redden. Het plan was echter dermate ambitieus dat men geld te kort kwam en de gemeente gevraagd	In dit geval heeft het een commerciële invulling gekregen samen met een publieke functie. De mogelijkheid om in te lopen en de activiteiten die er zijn, zijn activiteiten met een publieke functie. Momenteel is erin gevestigd, een huisartspraktijk, een

	<p>voorstander van dat de jeugd hier gebruik van maakt.</p> <p>- Voor de Walburgiskerk zijn diverse initiatieven geweest. Zo is er het idee geweest om Iconen tentoon te stellen en te verkopen, oude auto's tentoon te stellen, er woningen in te maken en er is een andere religieuze gemeente geweest die interesse heeft getoond. Er is overigens ook interesse van een bierbrouwerij, dit zou een erg goede bestemming zijn. Het is een variëteit van dingen die daarin gepland worden.</p>	<p>willen dat wij de gevels aanpassen, zodoende zal deze kerk moeilijk te verkopen zijn.</p> <p>- De Clémenskerk in Waalwijk is een prachtige kerk. De lichtinval in de Clémenskerk is weliswaar beter, maar door alle pilaren is een invulling met sport bijvoorbeeld niet kunnen. Een goede invulling zal waarschijnlijk positief benaderd worden door de omgeving. Zo is er een initiatief geweest om een museum in te vestigen. Dat zou voor de gemeenschap fantastisch zijn geweest. Er is ook wel eens een idee geopperd om er een kantoor in te vestigen maar dan van glas. Dit is alleen allesbehalve praktisch, het gebouw leent zich hier niet voor.</p>	<p>heeft om garant te staan. Dit vond plaats in 2008/2009, de economische crisis was net uitgebroken waardoor de gemeente het niet kon financieren. De stichting is in 2010 bij mij en mijn neef gekomen om het plan voor te leggen. We zijn in gesprek gegaan met de gemeente en hebben hen aangegeven dat we een goed plan hadden. We wilden binnen dit plan de bibliotheek, het ABZ (een Vughtse club voor cursussen en dergelijke) en de wereldwinkel huisvesten. We hebben toen aangegeven dat we wel het draagvlak en de exploitatie-mogelijkheden moesten krijgen zodat we de kosten konden dragen. Zodoende hebben we ook twee winkels en een kantoor meegenomen zodat we ook de inkomsten uit de verhuur konden meerekenen. De gemeente is er mee akkoord gegaan en heeft het bestemmingsplan gewijzigd. Het kantoor is momenteel verhuurd aan een belastingadviseursclub.</p>	<p>tandartspraktijk, een gymzaaltje, een kantoor bestaande uit 50 flexplekken, een keuken met uitgiftepunt, een sociale werkplaats en woonkamers voor De Combinatie Jeugdzorg.</p>
9.	<p>Vanuit het Bisdom zijn voorwaarden gesteld bij de verkoop. Wat betreft de Jozefkerk is door het bisdom in 2016 de opdracht gegeven om de kerk te verkopen aan de hoogste bidder. Als dit in de twee opvolgende jaren niet lukte dan mogen we het voor een lager bedrag wegdoen. Momenteel wordt hieraan gewerkt. Er mag alles ingezet worden wat je zou willen, met uitzondering van seksueel, wapen, of gok gerelateerde zaken en religies die niet aangesloten zijn bij de uni van christelijke kerken. Moslims zijn daarmee ook uitgesloten. Door middel van een kettingbeding worden deze regels gehandhaafd. Naast het standaard kettingbeding wordt er een voorwaarde gesteld dat er op jaarlijkse basis flink wat geld apart wordt gezet en gependend wordt aan het onderhoud. De essentie van de Jozefkerk is dat er een aantal beelden staan die in de zijkant ingewerkt zijn. Dit moet behouden worden, er zijn een aantal ornamenten die behouden dan wel geactiveerd zouden moeten worden. Verder kan het een elke nieuwe invulling krijgen.</p>	<p>De herbestemming moet binnengebracht worden bij het Bisdom. Dit is voornamelijk omdat ze willen zien dat het niet strijdig is met de katholieke kerk. Het Bisdom geeft vervolgens toestemming. Als een andere religieuze stroming de kerk overneemt dan moet deze aangesloten zijn bij de uni van kerken. Daarnaast mag er geen invulling in wat te maken heeft met erotiek of wapens. Bij het afstoten van kerken worden alle religieuze uitingen verwijderd. In de Clémenskerk is dit nog niet gebeurd, bij de Theresia kerk al wel.</p>	<p>Er zijn zover bekend geen voorwaarden gesteld. Wel wordt de kerk voor 50 jaar gepacht, dus wij zijn economisch eigenaar en formeel is de parochie juridisch eigenaar. Over 50 jaar zou de parochie de erfpacht kunnen beëindigen, maar met als enige reden dat zij de kerk weer nodig zouden hebben voor religieuze zaken. Deze afspraak kost de parochie geen geld, zij wilde persé toch de mogelijkheid hebben om de kerk weer terug te verwerven. Wij wilde liever geheel eigenaar worden van de grond en de kerk. Met een 50-jarig erfpachtcontract kan je overigens ook een hypotheek bij de bank krijgen, dus daar hebben we uiteindelijk niet lang over gediscussieerd.</p>	<p>De kerk was van een Katholieke gemeenschap, zodoende zijn er door het bisdom Den Bosch voorwaarden gesteld met betrekking tot de herbestemming. Er mocht zeker geen "Seks, Drugs of Rock en Roll" in plaatsvinden.</p>
10.	a. Ja	a. Ja	b. Nee	-
11.	<p><i>a. Sociaal Maatschappelijk</i></p> <p>- Voor de mensen in de buurt van de kerk vervallen deze baten, dat kun je duidelijk merken. Wij worden ook aangesproken door mensen die het gebouw nog hebben gezien en het eeuwig zonde vinden dat deze weggaat. Als er in hun ogen iets goeds in komt dan hebben ze er overigens minder moeite mee. In de Jozefkerk zit momenteel een skatebaan wat door veel ouders zeer wordt gewaardeerd, er zit namelijk een enorme sociale functie in. Daarnaast zijn er uiteraard ook mensen die erop tegen zijn en het gebouw als kerk willen hebben.</p>	<p><i>a. Sociaal Maatschappelijk</i></p> <p>Ik denk dat het verval van sociaal maatschappelijke baten bij de herbestemming van de Clémenskerk minder is dan bij de Theresia kerk. Dat komt omdat het een heel kleine gemeenschap is dat er allemaal omheen wonen. Achter de Clémenskerk is nieuwbouw gekomen en deze mensen zijn dus later gekomen. De impact als de kerk sluit is er in de nabije omgeving, maar omdat de gemeenschap bestaat uit een tiental personen valt het enigszins mee.</p> <p><i>b. Cultureelhistorisch</i></p>	<p>Feitelijk zijn alle maatschappelijke waarden overleefd. Ik ben er trouwens van overtuigd dat de waarden zijn toegenomen. Doordat we een verdieping hebben gebouwd, kan men nu de voorstellingen en glas en lood ramen van 10 meter dichterbij beleven. Mijn mening zou zijn dat de cultuurhistorische waarde juist is toegenomen. Nu wordt er een verhaal verteld, mensen leren wat deze kerk betekend heeft. Een verhaal dat anders niet verteld werd.</p>	<p>Het is vaak zo met kerken dat er al een tijdje geen religieuze functie meer in plaatsvindt. De kerk wordt immers afgestoten zodra het gebruik terugloopt. Het is of een leeg gebouw of een vol gebouw met een functie en een waarde vanuit die functie. Anders is het alleen een leeg gebouw zonder functie. Verval van baten is maar zeer de vraag. Dit gaat er namelijk vanuit dat de kerk goed functioneert en dat ze op die plek zouden willen blijven. Dat is vaak niet zo. Eerder is het zo dat de kerkgemeenschap de kerk heeft verlaten, zonder dat een goede maatschappelijke invulling voor het</p>

<p>- De herbestemming van de Walburgiskerk heeft een hele grote impact op de gemeenschap. Bij deze kerk kwamen de gegoeden, de mensen die wat meer te verteren hadden, de conceptuelen en de denkers. Deze mensen kwamen hier hun vieringen doen. Die gemeenschap horen we wat kermen doordat die kerk weggaat. Veel mensen willen de godsdienst belijden, maar hebben daarbij een gebouw nodig. Een punt van samenkomst, de saamhorigheid van mensen, elkaar versterken in hetgeen je hebt. Deze mensen hebben echt een kerk nodig.</p> <p><i>b. Cultuurhistorisch</i></p> <p>- Voor de Jozefkerk is het een mengelmoesje wat er staat. Er staan een aantal beelden in zuilen verwerkt, door de herbestemming kunnen deze wijzigen als er bijvoorbeeld appartementen in gecreëerd worden. Hierdoor zouden deze beelden door middel van een blinde muur uit het zicht kunnen worden onttrokken. Dat is niet respectvol voor het gebouw. Bij verkoop heb je er echter niets meer over te zeggen en heb je daar geen invloed meer op.</p> <p>- Walburgiskerk. Als de kerk herbestemd wordt, dan wordt hij aan de buitenkant niet veranderd. Deze staat vast en het is zoals het is. Diegene die er nu mee bezig is weet dat hij dergelijk soort wijzigingen niet voor elkaar krijgt.</p> <p><i>c. Architectuur- en kunsthistorisch</i> Architectonisch is de Jozefkerk een geweldige kerk. Hij is heel erg mooi, ondanks zijn geweldige grootte is hij toch ingetogen. Ik zou het heel erg zonde vinden als dat verdwijnt door een herbestemming, bijvoorbeeld bij het bouwen van appartementen. Overigens kan dat ook respectvol uitgevoerd worden.</p> <p><i>d. Situationele en ensemble</i></p> <p>-</p> <p><i>e. Gaafheid en herkenbaarheid</i> De gaafheid van de Jozefkerk laat te wensen over. De kerk is niet gebouwd voor de eeuwigheid en dus moet je hem onderhouden. Door de herbestemming kan het zijn dat de gaafheid en herkenbaarheid de kerk juist tot zijn recht komen. Uiteindelijk kan het twee kanten op bij een herbestemming.</p> <p><i>f. Zeldzaamheid</i> De Jozefkerk is zeldzaam, deze zie je niet veel. Doordat de kerk monumentaal beschermd is kun je niet zomaar wat veranderen. Dan komt de overheid of andere diensten die zich daar druk over gaan maken. De zeldzaamheid gaat niet veranderen want er is een waakhond die borgt dat de kerk blijft bestaan zoals die is.</p>	<p>Of er cultuurhistorische waarde vervallen ligt aan de daadwerkelijke herbestemming. Doordat de gebouwen een rijksmonumentale status hebben, zal dit meevallen. Zo mogen er geen incisie's gemaakt worden om meer lichtinval te creëren. De impact moet zo laag mogelijk worden gehouden. Dit maakt het herbestemmen overigens wel lastiger.</p> <p><i>c. Architectuur- en kunsthistorisch</i> Zie antwoord bij vraag 11b.</p> <p><i>d. Situationele en ensemble</i> Zie antwoord bij vraag 11b.</p> <p><i>e. Gaafheid en herkenbaarheid</i> Zie antwoord bij vraag 11b.</p> <p><i>f. Zeldzaamheid</i> Zie antwoord bij vraag 11b.</p>		<p>gebouw gevonden is. Ten aanzien van het verval van maatschappelijke baten bij herbestemming is vaak juist het tegengestelde waar. Door een herbestemming geef je een nieuwe functie aan het gebouw.</p>
---	--	--	--

	b. Mee eens	d. Oneens	d. Niet meer eens, nog oneens	d. Niet meer eens, nog oneens
12.				
13.	<p>Het afstoten van religieus vastgoed had voorkomen kunnen worden als de kerk aan de PGA verkocht was. Als zij het gekocht hadden dan had het een religieuze invulling gehouden. Bij de Jozefkerk is dit niet het geval, deze is veel te groot hiervoor.</p>	<p>Er is heel veel veranderd, ook in communicatie. Als ik kijk naar vroeger, toen wij op de lagere school zaten, toen kregen wij godsdienstles. Dat is nu niet meer aan de orde. Dit gaat ten koste van de binding. De ouders zijn veranderd, de kinderen hoeven niet meer naar de kerk. Vorige week heb ik gezegd, we moeten ons te rade gaan want anders krijgen we een heel erg groot probleem. Als ik naar de kerk ga dan zie ik heel veel oude mensen. Die vallen weg, en ik zie geen jongelui. We komen straks voor een heel erg groot probleem te staan. Als dit zo doorgaat dan moeten alle kerken verkocht worden.</p>	<p>In het geval van de Petrus kerk zijn er geen maatschappelijke baten door de herbestemming verdwenen maar zijn deze juist toegenomen.</p>	<p>Niet van toepassing.</p>

7.8 Tally Matrix

De meetmatrix voor de uitvoer, zoals beschreven in paragraaf 1.6: Onderzoeksmethode, is opgenomen in de volgende matrix.

#	Interview 1.	Interview 2.	Interview 3.	Interview 4.	Interview 5.	Interview 6.
1.	b. Rooms-Katholiek	b. Rooms-Katholiek	b. Rooms-Katholiek	e. Protestants	c. Nederlands Hervormd	j. Anders; Doopsgezind
2.	RK-opbouwwerker, begeleider van parochiebesturen en lid van het kerkgenootschap in Druten.	Coördinator van RK-parochie Amstelland en betrokken bij de samengang van 2 kerken.	Bestuurslid van het Parochiebestuur en contactpersoon voor de herbestemming van kerken.	Lid van de kerkenraad van de Protestantse Gemeente te Schagen.	Ik ben niet praktiserend maar heb wel een religieuze achtergrond, Nederlands hervormd.	Wij zijn beiden doopsgezind en zijn heel actief binnen de gemeenschap.
3.	Als interim belast met vastgoedportefeuille en penningmeester in de eigen parochie.	Begeleiden van twee fuserende parochies. Dhr. van der Zandt heeft een vastgoed achtergrond.	Secretaris parochiebestuur, lid RvA van de stichting Oude Gelderse Kerken en bestuurslid Cuypersgenootschap.	Lid van de “landelijke kerk” en begeleidde het verkooptraject van diverse kerken.	Rentmeester en verbonden aan Reliplan wat zich gespecialiseerd heeft in het herbestemmen van religieus vastgoed.	Lid van de kaskantorencommissie en kerkmeester geweest en heb mij om het gebouw bekommerd als voorzitter en secretaris.
4.	- De kerk en pastorie in Afferden; - De kerk en pastorie in Deest; - De kerk en pastorie in Horssen; - De kerk in Puiflijk.	- De St. Annakerk in Amstelveen; - De kerk “de heilige geest” in Amstelveen.	- De kerk en pastorie in Afferden; - De kerk en pastorie in Horssen; - De kerk in Puiflijk; - De kerk en pastorie in Deest.	- Kerk aan de Dorpsweg in Twisk; - Een kerkgebouw in Hauwert; - Kerk in Midwoud.	- De kerk aan de Kerkstraat in Dieren; - De kerk en pastorie in Nijmegen.	- De Doopsgezinde kerk in Breda.
5.	a. Kerk b. Pastorie	a. Kerk	a. Kerk b. Pastorie	a. Kerk b. Pastorie	a. Kerk b. Pastorie	a. Kerk
6.	a. Rijksmonumentaal c. Gemeentelijk monumentaal	a. Rijksmonumentaal c. Gemeentelijk monumentaal	a. Rijksmonumentaal c. Gemeentelijk monumentaal	a. Rijksmonumentaal	a. Rijksmonumentaal c. Gemeentelijk monumentaal	e. -
7.	Door een structureel jaarlijks exploitatietekort.	Teruglopen van de kerkleden en de inkomsten.	Teruglopen van de kerkleden en de inkomsten.	Gebrek aan eigen middelen.	Teruglopen van de kerkleden en de inkomsten.	Teruglopen van de kerkleden, vergrijzing en de inkomsten.
8.	Afferden is een boeddhistische tempel geworden, Deest en Horssen staat nog niet vast, Puiflijk is verkocht aan een projectontwikkelaar.	De St. Annakerk zal gesloopt worden vanwege verbreding van de A9, De heilige geest wordt getransformeerd naar woningen.	Afferden is een boeddhistische tempel geworden, Deest en Horssen staat nog niet vast, Puiflijk is verkocht aan een projectontwikkelaar.	De kerk in Twisk is een muziekschool geworden, Hauwert een bedrijf, Midwoud een woonhuis annex kantoor.	Kerk in Dieren waarschijnlijk een opvang voor kinderen, de Maranathakerk waarschijnlijk een andere religieuze gemeenschap.	Een school.
9.	Verwijderen van religieuze tekenen, verkoop aan gemeenten alleen indien aangesloten bij uni van kerken.	Voorwaarden zijn gesteld aan bestemming en afnemende partij.	Bij herbestemming moeten alle religieuze objecten weg.	Door de protestantse gemeente worden geen voorwaarden gesteld.	Het enige wat gesteld is, is dat het geen seksinrichting mag worden.	Alleen door de gemeente Breda middels de beperkingen van het bestemmingsplan.
10.	a. Ja	a. Ja	a. Ja	a. Ja	a. Ja	a. Ja
11.	a. Sociaal Maatschappelijk (-) b. Cultuurhistorisch (0) c. Architectuur- en kunsthistorisch (0) d. Situationeel en ensemble (0) e. Gaafheid en herkenbaarheid (0) f. Zeldzaamheid (0)	a. Sociaal Maatschappelijk (-) b. Cultuurhistorisch (-) c. Architectuur- en kunsthistorisch (-) d. Situationeel en ensemble (-) e. Gaafheid en herkenbaarheid (-) f. Zeldzaamheid (-)	a. Sociaal Maatschappelijk (-) b. Cultuurhistorisch (-) c. Architectuur- en kunsthistorisch (-) d. Situationeel en ensemble (-) e. Gaafheid en herkenbaarheid (-) f. Zeldzaamheid (-)	a. Sociaal Maatschappelijk (-) b. Cultuurhistorisch (0) c. Architectuur- en kunsthistorisch (0) d. Situationeel en ensemble (0) e. Gaafheid en herkenbaarheid (0) f. Zeldzaamheid (0)	a. Sociaal Maatschappelijk (-) b. Cultuurhistorisch (+) c. Architectuur- en kunsthistorisch (0) d. Situationeel en ensemble (-) e. Gaafheid en herkenbaarheid (-) f. Zeldzaamheid (0)	a. Sociaal Maatschappelijk (+) b. Cultuurhistorisch (0) c. Architectuur- en kunsthistorisch (0) d. Situationeel en ensemble (0) e. Gaafheid en herkenbaarheid (0) f. Zeldzaamheid (0)
12.	b. Mee eens	d. Oneens	c. Niet eens, noch oneens	d. Oneens	d. Oneens	d. Oneens
13.	Hiervoor moet het geloofsleven weer gaan bloeien.	De kerk moet opzoek naar toekomst bestendige modellen.	Verandering van mentaliteit “nemen maar niet zorgdragen” en inzien van belang in kerkgebouwen.	Aanpassen van de kerk aan de veranderende maatschappij.	Een financiële drager vinden die zoveel mogelijk tegemoetkomt aan de huidige bestemming.	Nee, als wij het hadden behouden was het vanwege de veiligheid gesloten.

#	Interview 7.	Interview 8.	Interview 9.	Interview 10.	Interview 11.	Interview 12.
1.	j. Anders; Oecumenisch	b. Rooms-Katholiek	b. Rooms-Katholiek	b. Rooms-Katholiek	-	-
2.	Gereformeerd van huis uit maar nu oecumenisch met een brede interesse in kerken.	Onderdeel geweest van het koor en bij de Sint Bavo Kathedraal, heeft diverse bestuursfuncties gehad.	Misdienaar geweest, in het jongerenkoor gezeten en heeft nu een bestuurlijke functie en actief met de parochie.	Actief bestuurslid binnen de parochie Sint Jan in Waalwijk.	-	-
3.	Vastgoedadviseur en begeleidt de aankoop, verkoop, aanhuur en verhuur van religieuze gebouwen in Nederland.	Actief (gewest) als projectontwikkelaar.	Betrokken vanwege kennis en ervaring van gebouwen, o.a. met de verkoop van de kerken.	Bestuursfunctie "gebouwen". Houdt zich bezig met onderhoud en renovatie van kerkgebouwen.	Achtergrond in concept voornamelijk in ontwikkeling voor eigen belegging.	Initiatiefnemer van Bouwstenen en betrokken geweest bij herbestemming van kerken.
4.	- De kapel in Haaren; - Het klooster in Oss; - Kerk en pastorie in Zaandam.	- De Groenmarktkerk in Haarlem.	- De Jozefkerk in Arnhem; - De St. Walburgiskerk in Arnhem.	- De Theresiakerk in Waspik; - De Clémenskerk in Waalwijk.	- Petruskerk in Vught.	- Pastoor van Arskerk
5.	a. Kerk b. Pastorie d. Klooster	a. Kerk	a. Kerk b. Pastorie	a. Kerk b. Pastorie	a. Kerk	a. Kerk b. Pastorie
6.	a. Rijksmonumentaal c. Gemeentelijk monumentaal	a. Rijksmonumentaal	a. Rijksmonumentaal c. Gemeentelijk monumentaal	a. Rijksmonumentaal c. Gemeentelijk monumentaal	a. Rijksmonumentaal	c. Gemeentelijk monumentaal
7.	Vanwege financiën, terugloop leden, leeftijd en striktere regelgeving voor woningcorporaties.	De door lage opkomst zijn de kosten hoger dan de baten.	Terugloop van actieve kerkeligen en hoge onderhoudskosten.	Door een afname van het aantal actieve mensen en lagere opbrengsten.	Het gebrek aan financiële middelen door een teruglopend aantal actieve leden.	Afname van het actieve kerkleden waardoor onderhoud niet meer op te brengen is.
8.	Haaren en Oss worden hoogstwaarschijnlijk appartementen, Zaandam blijft wellicht bestaan in de huidige hoedanigheid.	De kerk krijgt waarschijnlijk een maatschappelijke invulling, de bijgebouwen worden waarschijnlijk appartementen.	Voor beide kerken staat momenteel nog niet vast wat de definitieve invulling zal zijn.	Het is niet duidelijk wat de invulling van beide kerken zal worden.	De Jozefkerk is herbestemd en huisvest de bibliotheek, het ABZ, een wereldwinkel, twee winkels en een kantoor.	Commerciële invulling samen met een publieke functie, waaronder een Huis- en tandartspraktijk en ruimte voor "De Combinatie Jeugdzorg".
9.	Geen horeca of functies met overlast. Bij een passende bestemming wordt korting gegeven, bij geen passende bestemming wordt het interieur verwijderd.	Het Bisdom heeft met de raad van kerken een aantal richtlijnen voor de herbestemming afgesproken.	Geen seksueel, wapen of gok gerelateerde zaken en religies die niet aangesloten zijn bij de Christelijke uni van kerken. Daarnaast moet er geïnvesteerd worden in onderhoud.	Het bisdom moet akkoord geven, religieuze stromingen moet deze aangesloten zijn bij de uni van kerken. Geen invulling met erotiek of wapens, alle religieuze uitingen verwijderd.	Er zijn zover bekend geen voorwaarden gesteld. 50-jarig erfpachtcontract, parochie kan na die tijd de kerk weer gebruiken voor religieuze zaken.	Geen "Seks, Drugs of Rock en Roll" in plaatsvinden.
10.	a. Ja	a. -	a. Ja	a. Ja	b. Nee	b. Nee
11.	a. Sociaal Maatschappelijk (-) b. Cultuurhistorisch (-) c. Architectuur- en kunsthistorisch (-) d. Situationele en ensemble (-) e. Gaafheid en herkenbaarheid (0) f. Zeldzaamheid (-)	a. Sociaal Maatschappelijk (0) b. Cultuurhistorisch (0) c. Architectuur- en kunsthistorisch (0) d. Situationele en ensemble (0) e. Gaafheid en herkenbaarheid (0) f. Zeldzaamheid (0)	a. Sociaal Maatschappelijk (-) b. Cultuurhistorisch (-) c. Architectuur- en kunsthistorisch (-) d. Situationele en ensemble (0) e. Gaafheid en herkenbaarheid (0) f. Zeldzaamheid (0)	a. Sociaal Maatschappelijk (-) b. Cultuurhistorisch (0) c. Architectuur- en kunsthistorisch (0) d. Situationele en ensemble (0) e. Gaafheid en herkenbaarheid (0) f. Zeldzaamheid (0)	a. Sociaal Maatschappelijk (+) b. Cultuurhistorisch (+) c. Architectuur- en kunsthistorisch (+) d. Situationele en ensemble (+) e. Gaafheid en herkenbaarheid (+) f. Zeldzaamheid (+)	a. Sociaal Maatschappelijk (+) b. Cultuurhistorisch (+) c. Architectuur- en kunsthistorisch (+) d. Situationele en ensemble (+) e. Gaafheid en herkenbaarheid (+) f. Zeldzaamheid (+)
12.	b. Oneens	b. Oneens	b. Mee eens	d. Oneens	d. Niet eens, nog oneens	d. Niet eens, nog oneens
13.	Als herbestemming naar publieke functies plaatsvindt die in staat zijn eigen kosten te dragen.	Nee. De vergrijzing is ingetreden en mensen gaan niet meer naar de kerk.	Bij verkoop aan een andere religieuze gemeente.	Alleen als jongeren weer naar de kerk gaan.	N.v.t., de maatschappelijke baten zijn toegenomen.	N.v.t.

7.9 Overzicht herbestemd religieus vastgoed

Object	Adres	Monumentale status	Bestemming
	Victor en Gezellen kerk Koningsstraat 45-47 6654 AA Afferden	Kerk: Gemeentelijk monument Pastorie: Rijksmonument	Religieuze invulling
	O.L. Vrouw Onbevlekt Ontvangen Grotestraat 13 6653 BJ Deest	Kerk: Rijksmonument Pastorie: Gemeentelijk monument	Bedrijvigheid (nog niet zeker)
	Antonius Abt kerkpad 7 6631 AB Horssen	Kerk: Rijksmonument	Staat nog niet vast
	Johannes de Doper Kerkstraat 24 6655 AL Puiflijk	Kerk: Rijksmonument	Staat nog niet vast
	St. Annakerk Amsterdamseweg 22 1182 HD Amstelveen	Kerk: Gemeentelijk monument	Sloop
	Heilige Geest kerk Haagbeuklaan 3 1185 KK Amstelveen	Kerk: Gemeentelijk monument	Wonen
	Hervormde Kerk Dorpsweg 121 1676 GH Twisk	Kerk: Rijksmonument	Bedrijvigheid
	Nicolaaskerk Hauwert 93 1691 EC Hauwert	Kerk: Rijksmonument	Bedrijvigheid

Object	Adres	Monumentale status	Bestemming
	Hervormde Kerk Dorpsstraat 16 1679 GA Midwoud	Voorheen een rijksmonument, totdat deze in 1984 afgebrande.	Wonen en bedrijvigheid
	Dorpskerk Kerkstraat 41a 6953 BL Dieren	Kerk: Rijksmonument	Bedrijvigheid (nog niet zeker)
	Maranathakerk Steenbokstraat 86 6531 TH Nijmegen	Kerk: Gemeentelijk monument	Religie en wonen
	De Doopsgezinde Gemeente Breda Cimburgalaan 98 4819 BD Breda	Geen monumentale status	Educatie, er is een school in gekomen.
	Kapel Haarensteijnstraat 2 5076 CN Haaren	Kapel: Gemeentelijk monument	Wonen (nog niet zeker)
	Klooster Verdijkstraat 87 5343 VD Oss	Geen monumentale status	Wonen
	Heilige Maria Magdalenakerk Papenpad 13 1506 GR Zaandam	Kerk: Rijksmonument	Wonen en maatschappelijk
	Groenmarktkerk Nieuwe Groenmarkt 14 2011 TW Haarlem	Kerk: Rijksmonument	Wonen en religie

Object	Adres	Monumentale status	Bestemming
	Jozefkerk Rosendaalseweg 700 6824 KV Arnhem	Kerk: Gemeentelijk monument	Staat nog niet vast
	Sint Walburgiskerk Sint Walburgisplein 1 6811 BZ Arnhem	Kerk: Rijksmonument	Staat nog niet vast
	Sint-Clemenskerk Loeffstraat 50 5142 ES Waalwijk	Kerk: Rijksmonument	Staat nog niet vast
	Theresia van het Kind Jezus Carmelietenstraat 58 5165 AL Waspik	Kerk: Rijksmonument	Staat nog niet vast
	Sint-Petruskerk Heuvel 2 5261 EE Vught	Kerk: Rijksmonument	Een bibliotheek, het ABZ, een wereldwinkel, twee winkels en een kantoor.
	Pastoor van Arskerk Sint Philomenastraat 11 5622 CG Eindhoven	Kerk: Gemeentelijk Monument	Kantoorruimte en een ontmoetingsplein.

7.10 Voorbeeld kettingbeding bij verkoop Religieus Vastgoed

1. Verkoper bedingt dat Koper jegens de (op grond van canon 368 juncto 373 van de Codex Iuris Canonici 1983 juncto artikel 2:2 van het Nederlands Burgerlijk Wetboek) volgens het Nederlands burgerlijk recht rechtspersoonlijkheid bezittende kerkelijke rechtspersoon: Aartsbisdom <...>, met adres te <...>, het Aartsbisdom <...> en diens rechtsopvolgers onder algemene titel hierna te noemen: het Aartsbisdom <...>, verplicht is het Verkochte ook na eventuele sloop gedurende een periode van vijftig (50) jaar, ingaande op heden <...>, noch geheel noch gedeeltelijk te gebruiken noch als noch voor noch ten behoeve van noch in verband met sekshuizen, seksclubs, gelegenheden waarin prostitutie wordt bedreven, kansspel/gokbedrijf, horecabedrijf, een zogenaamde “coffeeshop”, een ander kerkgenootschap, wat betreft dit laatste: tenzij met schriftelijke toestemming van de Aartsbisschop van <...>.
2. Indien Koper tekortschiet in de nakoming van deze verplichtingen zal hij ten behoeve van het Aartsbisdom <...> een terstond en zonder ingebrekestelling en/of rechterlijke tussenkomst opeisbare boete verbeuren van een miljoen euro (€ 1.000.000,00) voor iedere overtreding, zulks onverminderd het recht van het Aartsbisdom <...> in rechte beëindiging van de overtreding van het verbod te verlangen. Het recht tot het opeisen van een boete vervalt een (1) jaar, nadat de overtreding aan het Aartsbisdom <...> bekend is geworden, indien in die periode geen enkele stap tot invordering van de boete is genomen.

7.11 Krantenartikel uit de Telegraaf: Lege kerk verkocht als villa

Titel: Lege kerk verkocht als villa
Door: Pieter van Erven Dorens
Publicatie: 1 augustus 2018 in De Financiële Telegraaf

Amsterdam - Door de enorme ontkerkelijking zullen in Nederland een paar duizend kerken moeten sluiten. De huidige hausse op de vastgoedmarkt geeft steeds meer kerkbestuurders het laatste zetje om hun godshuis in de verkoop te zetten. Volgens kenners van religieus vastgoed staat de bom bij veel kerkbesturen op barsten. „Die mensen zijn vaak al boven de zeventig en bovendien neemt het achterstallig onderhoud toe, door het gebrek aan inkomsten”, zegt Sylvia Pijnenborg. Zij is directeur religieus erfgoed bij Boei, een onderneming zonder winstoogmerk die al vele historische gebouwen voor de slopershamer heeft behoed.

Het jaren geleden voorspelde tempo van twee kerksluitingen per week wordt echter nog niet gehaald. „Maar dat kan over vijf tot tien jaar vijfmaal zo veel zijn”, zegt Pijnenborg. „Dan zitten we met een nog groter probleem dan nu: geen mensen meer in de kerkbesturen en nog meer kerken met onderhoudsachterstand.” Herman Wesselink promoveerde onlangs bij de Vrije Universiteit op de toekomst van Nederlandse kerkgebouwen. „Parochies komen in de rode cijfers, teren in op reserves en zijn te veel kwijt aan het gebouw. Dan is verkoop een zakelijke overweging”, aldus Wesselink. „Het kerkbestuur is niet de hoeder van religieus erfgoed. De kerk is geen doel, maar een middel voor de goddelijke eredienst. Het behoud van monumenten is wel een opgave voor de gemeenschap.”

De laatste decennia kregen naar schatting al 1300 kerken een nieuwe bestemming of ze werden gesloopt. Wesselink schat dat nog ongeveer 4.000 kerken een religieuze functie hebben. Hoeveel kerken in de toekomst hun oude functie zullen behouden, blijft giswerk. De Utrechtse aartsbisschop Wim Eijk voorspelde enige jaren geleden dat zijn bisdom slechts 20 van de 300 kerken zou overhouden. Oorzaak is de dramatische daling van het kerkbezoek. Vijftig jaar geleden gingen in Nederland elk weekend nog 2,7 miljoen katholieken ter kerke. Volgens katholiek onderzoeksbureau Kaski is dat aantal gezakt tot 214.000 en zullen het er in 2030 nog maar 60.000 zijn. „Dat betekent dat er dan nog slechts 300 parochiekerken in gebruik zullen zijn”, schrijft Wesselink in zijn proefschrift. De Rooms-katholieke kerk bezit er nu ongeveer 1480.

Ook de protestanten zitten met veel 'boventallige' kerken. Vijf jaar geleden klonk vanuit de Protestantse Kerk Nederland de prognose dat 800 van de 2000 kerkgebouwen moeten sluiten. Maar zulke voorspellingen blijken snel achterhaald, stelt Wesselink. Hoeveel kerken van alle gezindten zullen sluiten? Wesselink vindt 2000 kerken, ofwel de helft van het totaal, wel een realistisch getal. „Wetenschappelijk gezien valt dat aan te tonen, gezien het huidige tempo van de ontkerkelijking.” Volgens de promovendus lag het

afstotingsproces gedeeltelijk stil toen de woningmarkt in een dip zat. „Als je geen woningen kunt verkopen, dan ook geen kerken. Maar dat is nu dus anders.”

Dat constateert ook makelaar David van Duinen, van het gespecialiseerde makelaarskantoor Reliplan. „Nu zie je het in een stroomversnelling komen. Dat komt enerzijds doordat de ontkerkelijking in hoger tempo doorgaat, anderzijds doordat de markt er goed bij ligt. De tijd dat kerkgebouwen voor een euro werden verkocht is voorbij. Eigenaren zien dat ze er geld voor kunnen krijgen.” Met veel leegstaande kerkgebouwen gebeurt nu nog niks. Van Duinen: „Zo'n 200 tot 300 kerken zijn niet meer in gebruik, maar de kerkbesturen kunnen nog geen afscheid nemen. Dat is ook best logisch. Er zit veel emotie en gevoel bij. Het is een heel proces voordat een parochie afscheid neemt van de kerk. Dan ben je zo zeven jaar verder.”

Boventallige kerken zijn inmiddels omgebouwd tot bibliotheek, concertzaal, boekwinkel, crèche of hotel. Zo bouwt Bunk Hotels kerken in Amsterdam en Utrecht om tot hotels met 107 respectievelijk 50 kamers. Vooral de woonfunctie is tegenwoordig in trek. „Er zijn nu best veel projectontwikkelaars die kerken opkopen en er appartementen in bouwen”, ziet Van Duinen. Soms wordt een complete kerk verbouwd tot een luxe miljoenenwoning, met als fraai voorbeeld de Utrechtse Woonkerk XL. „Daar zou iedereen wel willen wonen”, zegt Pijnenborg. Minder geslaagd vindt ze de verbouwing van de Heilig Hart Kerk in dezelfde stad. „Die is vol gestampt met appartementen. Het gebouw is behouden, het erfgoed verloren.”

Een probleem is dat veel kerken op de monumentenlijst zijn gezet, zodat er nauwelijks iets aan vertimmerd mag worden. Pijnenborg: „Het zou goed zijn als er meer mag, bijvoorbeeld alleen het schip slopen en het koor en de toren laten staan. Of toelaten dat gevels worden doorbroken om licht toe te laten. Dat vind ik toch iets anders dan de hele kerk slopen en daarmee het aanzicht van een heel dorpsplein veranderen.” Wetenschapper Wesselink vindt het monumentensysteem verouderd. „Mijn voorstel is kerkgebouwen in groepen te verdelen. Dan kom je tot een klein deel dat behouden moet blijven, een groter deel dat je behoudt door herontwikkeling en ook een deel dat gesloopt kan worden.” Van Duinen van makelaar Reliplan ziet dat ook christelijke migranten azen op kerken. „In de grote steden hebben vijftig kerkgenootschappen een zoekvraag bij ons uitstaan, voor bedragen tot EUR 1,5 miljoen. Vaak hebben ze best een rijke achterban uit Azië of Zuid-Amerika.” Moslims zullen volgens Wesselink vergeefs aankloppen bij een poging om een kerk over te nemen. „Volgens de regels van de Rooms-katholieke kerk is dat uitgesloten. De protestantse kerken zitten er ook niet om te springen.” 'Honderden leeg maar nog niet op markt'

7.12 Krantenartikel uit de Volkskrant: Doet het nog iets met ons?

Titel: Doet het nog iets met ons dat de helft van de kerken de deuren sluit?
Door: René Cuperus
Publicatie: 5 augustus 2018 in de Volkskrant

Een van de schandalige affaires van deze zomer was de verdrijving van de Joodse gemeente uit Deventer. De nieuwe eigenaar, een horecaondernemer, zegde die gemeente de huur op om in haar Grote Synagoge een foodhall te beginnen. Dit laatste is op het nippertje voorkomen, maar de Joodse gemeente is wel haar synagoge kwijt, en inmiddels uitgeweken naar Raalte.

Deventer – stad van Etty Hillesum – moet zich schamen voor deze uitkomst. De koek- en boekenstad heeft dit als een Pilatus laten gebeuren. Het heeft een door de Holocaust zwaar gedecimeerde Joodse gemeenschap in de kou laten staan, en is nalatig omgesprongen met een bijzonder historisch gebouw, waarvan het een wonder is dat het de nazibezetting wist te overleven. Cultuurbarbaren aan de IJssel. Die houding belooft wat voor al het andere religieus erfgoed dat de komende jaren ‘op de markt’ zal komen. Twee kerkgebouwen per week, wordt gezegd. Minder zwaar historisch beladen dan een synagoge, maar toch. Het gaat hier om duizenden kerkgebouwen, kloosters en kapellen.

De komende decennia zullen we, meer nog dan nu, getuige zijn van de bouwkundige gevolgen van het seculariseringsproces. Er zal letterlijk sprake zijn van ‘ontkerkelijking’. Van de sloop van het christendom. Kerkgebouwen zullen massaal tegen de grond gaan of worden verbouwd tot nieuwe bestemmingen. De kerkelijke sloopkogel zal vertrouwd raken in het straatbeeld. Oorzaak: de generatie van trouwe kerkgangers is bezig uit te sterven. Dat is de generatie die het slecht gelukt is traditioneel geloof en kerkbezoek door te geven aan de babyboomgeneratie, die op haar beurt haar kinderen heeft opgevoed in post-religiositeit en post-christendom. Zo gingen vijftig jaar geleden elk weekend nog 2,7 miljoen katholieken ter kerke. Dat aantal is volgens onderzoeksbureau Kaski nu gezakt tot 214 duizend. In 2030 zijn dat er nog maar 60 duizend. ‘Randkerkelijken’ bezoeken de kerk alleen nog bij rites de passage zoals huwelijk en begrafenis. Of met Kerst. Dat is te weinig om dure, onderhoudsgevoelige monumentale kerkgebouwen mee overeind te houden. En dus gaan die verdwijnen.

De komende jaren zal naar schatting van experts ongeveer de helft van de in totaal 4.200 kerkgebouwen de deuren sluiten. Er blijft een beperkt aantal katholieke parochiekerken over (300 van de 1.500). Een soortgelijk lot treft de ‘boventallige’ kerken van Protestantse Kerk Nederland. Doet dat nog iets met ons, post-christenen die we zijn geworden? Laten we er nog een traan om wanneer een kerk wordt gesloopt of tot hotel wordt verbouwd? Hebben we daar gevoelens bij van spirituele heimwee of sacrale nostalgie? Dat wordt dan goed verborgen gehouden, want ik merk daar weinig van. Integendeel. Het meest recente bericht

dat ik over de grootscheepse sluiting van kerkgebouwen aantrof, stond in De Financiële Telegraaf. Dat ging over de 'lucratieve markt voor religieus vastgoed'. Hoe schrijnend wil je het hebben? Projectontwikkelaars staan in de rij om kerken om te bouwen tot boekhandel, cultureel centrum, hotel of appartementencomplex. Of om op de plek van gesloopte kerkgebouwen woningen te realiseren. Veel kerkbesturen, de laatste der Mohikanen, staat het water aan de lippen. Men kan het onderhoud van de dure Rijksmonumenten niet meer ophoesten. Het aantal gemeenteleden is te sterk gekrompen.

Er zijn heel geslaagde en stijlvolle voorbeelden van herbestemming van kerken: de beroemde kerkboekhandels van Selexyz en Waanders in Maastricht en Zwolle. En wat te denken van Paradiso, dat in 1968 als 'kosmisch centrum' zijn intrek nam in een oud kerkgebouw? Maar de commerciële druk om particuliere woningbouw of bedrijvigheid toe te laten in kerken neemt toe. Uw bubbelbad op het altaar? Uw bedrijfsreclame op de torenspits? Hoe voorkomen we de komende jaren ontheiligende wansmaak bij de bouwkundige sloop van half-christelijk Nederland? Het valt te hopen dat de post-christelijke generatie bij het aanstaande proces van sloop en herbestemming van kerken respect zal weten op te brengen voor de emotionele en spirituele betekenis van kerkgebouwen voor gelovigen. Dus niet zoals in Deventer. Waar een foodhall-project een Joodse gemeente uit haar synagoge wist te verjagen. Een commerciële pogrom in 2018.